

BACHELOROPLEIDING

FISCAAL RECHT

ERASMUS SCHOOL OF LAW

ERAMUS UNIVERSITEIT ROTTERDAM

QANU
Catharijnesingel 56
PO Box 8035
3503 RA Utrecht
The Netherlands

Telefoon: +31 (0) 30 230 3100
E-mail: support@qanu.nl
Internet: www.qanu.nl

Projectnummer: Q0659

© 2018 QANU

Tekst en cijfermateriaal uit deze uitgave mogen, na toestemming van QANU en voorzien van bronvermelding, door middel van druk, fotokopie, of op welke andere wijze dan ook, worden overgenomen.

INHOUDSOPGAVE

RAPPORT OVER DE BACHELOROPLEIDING FISCAAL RECHT VAN DE ERASMUS UNIVERSITEIT ROTTERDAM	5
ADMINISTRATIEVE GEGEVENS VAN DE OPLEIDING	5
ADMINISTRATIEVE GEGEVENS VAN DE INSTELLING	5
SAMENSTELLING VAN HET PANEL.....	5
WERKWIJZE VAN HET PANEL	6
SAMENVATTEND OORDEEL VAN HET PANEL.....	10
BEHANDELING VAN DE STANDAARDEN UIT HET BEOORDELINGSKADER VOOR DE BEPERKTE OPLEIDINGSBEOORDELING	11
BIJLAGEN	25
BIJLAGE 1: CURRICULA VITAE VAN DE PANELLEDEN	27
BIJLAGE 2: DOMEINSPECIFIEK REFERENTIEKADER.....	30
BIJLAGE 3: BEOOGDE EINDKWALIFICATIES.....	37
BIJLAGE 4: OVERZICHT VAN DE PROGRAMMA'S	39
BIJLAGE 5: BEZOEKPROGRAMMA	40
BIJLAGE 6: BESTUDEERDE EINDWERKEN EN DOCUMENTEN	42

Dit rapport is vastgesteld op 28 september 2018.

RAPPORT OVER DE BACHELOROPLEIDING FISCAAL RECHT VAN DE ERASMUS UNIVERSITEIT ROTTERDAM

Dit rapport volgt het Beoordelingskader voor de beperkte opleidingsbeoordeling van de NVAO (d.d. 19 december 2014).

ADMINISTRATIEVE GEGEVENS VAN DE OPLEIDING

Bacheloropleiding Fiscaal Recht

Naam van de opleiding:	Fiscaal Recht
CROHO-nummer:	56827
Niveau van de opleiding:	bachelor
Oriëntatie van de opleiding:	academisch
Aantal studiepunten:	180 EC
Afstudeerrichtingen:	-
Locatie(s):	Rotterdam
Variant(en):	voltijd, deeltijd
Onderwijstaal:	Nederlands, Engels
Vervaldatum accreditatie:	03/07/2019

Het bezoek van het visitatiepanel Rechtsgeleerdheid aan Erasmus School of Law van de Erasmus Universiteit Rotterdam vond plaats op 13-16 februari 2018.

ADMINISTRATIEVE GEGEVENS VAN DE INSTELLING

Naam van de instelling:	Erasmus Universiteit Rotterdam
Status van de instelling:	bekostigde instelling
Resultaat instellingstoets:	positief

SAMENSTELLING VAN HET PANEL

De NVAO heeft op 7 augustus 2017 ingestemd met de samenstelling van het panel. Het panel dat de bacheloropleiding Rechtsgeleerdheid beoordeelde bestond uit:

- Em. prof. mr. I.F. (Ige) Dekker, emeritus hoogleraar Internationaal Institutioneel Recht aan de Universiteit Utrecht [voorzitter];
- Prof. dr. mr. P.P.T. (Paul) Bovend'Eert, hoogleraar Staatsrecht aan de Radboud Universiteit Nijmegen [vice-voorzitter];
- Em. prof. dr. mr. T.A. (Theo) de Roos, emeritus hoogleraar Strafrecht aan Tilburg University;
- Prof. dr. P.H.J. (Peter) Essers, hoogleraar Belastingrecht aan Tilburg University en voormalig Lid van de Eerste Kamer;
- Prof. dr. mr. A.L.B. (Aurelia) Colombi Ciacchi, hoogleraar Law and Governance aan de Rijksuniversiteit Groningen;
- Dr. mr. W.H.F.M. (Wouter) Cortenraad, senior raadsheer bij het Gerechtshof Amsterdam;
- Em. prof. dr. mr. G.E. (Gerrit) van Maanen, emeritus hoogleraar Vermogensrecht en Privaatrechtsgeschiedenis aan Maastricht University;
- D.H. (Danielle) Arnold LLB, masterstudent Legal Research aan de Universiteit Utrecht [studentlid].

Het panel werd ondersteund door dr. M.J.H. (Marianne) van der Weiden, die optrad als secretaris.

De curricula vitae van de panelleden zijn opgenomen in bijlage 1.

WERKWIJZE VAN HET PANEL

De visitatiegroep Rechtsgeleerdheid

De beoordeling van de bacheloropleiding Fiscaal Recht aan Erasmus School of Law van de Erasmus Universiteit Rotterdam was onderdeel van de visitatie Rechtsgeleerdheid. Van oktober 2017 tot en met maart 2018 beoordeelden drie panels in totaal 92 opleidingen aan elf universiteiten. In overleg met de NVAO is ervoor gekozen om binnen de overkoepelende visitatiegroep Domein Rechtsgeleerdheid drie subclusters (in het vervolg clusters) van instellingen aan te wijzen:

Cluster I	Universiteit van Amsterdam, Vrije Universiteit, Erasmus Universiteit Rotterdam, Nyenrode Business Universiteit;
Cluster II	Universiteit Leiden, Tilburg University, Universiteit Utrecht;
Cluster III	Maastricht University, Open Universiteit, Radboud Universiteit Nijmegen, Rijksuniversiteit Groningen.

Ieder cluster werd door een eigen panel beoordeeld. De panels bestonden voor elk cluster uit de volgende leden:

- Em. prof. mr. I.F. (Ige) Dekker (voorzitter)
- Prof. dr. mr. P.P.T. (Paul) Bovend'eert (vice-voorzitter)
- Em. prof. dr. mr. T.A. (Theo) de Roos
- Prof. dr. P.H.J. (Peter) Essers
- Prof. dr. mr. A.L.B (Aurelia) Colombi Ciacchi
- Dr. mr. W.H.F.M. (Wouter) Cortenraad LLM
- Prof. dr. mr. G.E. (Gerrit) van Maanen
- V.A. (Veerle) van Waarde LLB
- R.P.M.G. (Robert) van den Boorn LLB
- D.H. (Danielle) Arnold LLB
- Prof. mr. dr. P. (Peggy) Valcke
- Prof. dr. L.J. (Larissa) van den Herik

Cluster II

- Em. prof. dr. R. (Roel) Fernhout (voorzitter)
- Prof. dr. J. (Jan) Struiksma (vice-voorzitter)
- Em. prof. dr. G.P.M.F. (Gerard) Mols
- Prof. dr. B.E. (Barbara) Reinhartz
- Prof. dr. M.G. (Michael) Faure
- Prof. dr. R.G. (Rainer) Prokisch
- Prof. dr. mr. A.A.H. (Aukje) van Hoek
- Prof. dr. M.B.M. (Marco) Loos
- Prof. dr. J.B. (Hanneke) Spath
- V.A. (Veerle) van Waarde LLB
- R.P.M.G. (Robert) van den Boorn LLB
- D.H. (Danielle) Arnold LLB
- Prof. dr. A.A. (Antoon) Quaadvlieg

Cluster III

- Em. prof. mr. A.F.M. (Adriaan) Dorresteyn (voorzitter)
- Prof. mr. E. (Elies) van Sliedregt (vice-voorzitter)
- Prof. dr. R.A. (Ramses) Wessel
- Prof. dr. mr. A.J.C. (Adrienne) de Moor-van Vugt
- Em. prof. mr. L.C. (Laurens) Winkel
- Em. prof. mr. drs. H.P.A.M. (Henk) van Arendonk

- Dr. D. (Dominique) Sluijsmans
- V.A. (Veerle) van Waarde LLB
- R.P.M.G. (Robert) van den Boorn LLB
- D.H. (Danielle) Arnold LLB
- Prof. M. (Manuel) Desantes Real
- Prof. dr. A.A. (Antoon) Quaadvlieg
- Prof. dr. Y. (Yves) Jorens
- Dr. mr. S.A. (Sonja) Kruisinga
- Prof. mr. H.N. (Harriët) Schelhaas

Voor elk bezoek binnen een cluster werd vervolgens een subpanel aangesteld, gebaseerd op de expertise en beschikbaarheid van panelleden en rekening houdend met mogelijke belangenverstrengeling. Bij het bezoek aan Erasmus School of Law van de Erasmus Universiteit Rotterdam bestond het panel uit de volgende leden:

- Em. prof. mr. I.F. (Ige) Dekker [voorzitter]
- Prof. dr. mr. P.P.T. (Paul) Bovend'Eert [vice-voorzitter]
- Em. prof. dr. mr. T.A. (Theo) de Roos
- Prof. dr. P.H.J. (Peter) Essers
- Prof. dr. mr. A.L.B. (Aurelia) Colombi Ciacchi
- Dr. mr. W.H.F.M. (Wouter) Cortenraad
- Em. prof. dr. mr. G.E. (Gerrit) van Maanen
- D.H. (Danielle) Arnold LLB

Coördinatie en secretarissen

Dr. Fiona Schouten was uitvoerend coördinator van de visitatie Rechtsgeleerdheid, drs. Linda te Marvelde supervisor en Marcella van Schie MA projectondersteuner. Voor cluster I traden drs. José van Zwieten (UvA, VU) en dr. Marianne van der Weiden (EUR, Nyenrode) op als secretaris, voor cluster II Adrienne Wieldraaijer-Huijzer MA (UL) en dr. Floor Meijer (TiU en UU) en voor cluster III drs. Renate Prenen (MU, OU, RU en RUG). Daarnaast was Fiona Schouten voor de bezoeken aan de UvA, EUR, MU en RU tweede secretaris vanwege parallelsessies in het programma en aan de RUG vanwege voorgenomen naamswijzigingen van opleidingen.

Consistentie en ijking

De consistentie in de beoordeling binnen en tussen de drie clusters werd op diverse manieren geborgd:

1. De coördinator van QANU was bij elk bezoek aanwezig bij de start van elk visitatiebezoek en bij het opstellen van de eindoordelen;
2. De coördinator was bij het eerste bezoek in ieder subcluster aanwezig;
3. Er vonden ijkingsoverleggen plaats op vrijdag 8 december 2017 en 6 april 2018 waarin voorzitters, vice-voorzitters, studentleden en de coördinator van QANU werkwijze en beoordeling bespraken;
4. De voorzitters waren in ieder geval bij één bezoek buiten hun eigen cluster als toehoorder aanwezig;
5. De student-panelleden rouleerden; zij namen deel aan ten minste één bezoek in elk cluster;
6. Voorafgaand aan de bezoeken vond er op 29 augustus 2017 een overleg plaats tussen coördinator en secretarissen, waarin de werkwijze werd besproken.

Vorbereiding

Op 23 maart 2017 werden de voorzitters van de drie panels gezamenlijk door QANU geïnformeerd over de werkwijze tijdens de visitatie Rechtsgeleerdheid, de beoordelingskaders en de bezoekplanning. Daarbij spraken zij ook over wederzijdse afstemming en onderlinge communicatie. De voorzitters kwamen naar aanleiding hiervan tot een gezamenlijke richtlijn voor hun werkwijze bij de scriptieselectie en tot een omschrijving van aard en aantal van de vakken die tijdens de bezoeken door de opleidingen ter inzage werden gegeven.

Alle leden van de drie panels kwamen op 19 juni 2017 bijeen voor een startvergadering. Tijdens die bijeenkomst werden de panelleden geïnformeerd over de van toepassing zijnde beoordelingskaders en de planning van de bezoeken. De panelleden reflecteerden ook op de inhoud en het gebruik van het domeinspecifiek referentiekader voor de visitatiegroep (zie bijlage 2).

In de aanloop naar het visitatiebezoek aan de Erasmus Universiteit Rotterdam stelden coördinator en panelvoorzitter een selectie samen van eindwerken van de te beoordelen opleidingen. Deze eindwerken werden gekozen uit een lijst van afgestudeerden over 2015-2017. De selectie vond plaats volgens de Beoordelingsrichtlijn eindwerken van de NVAO. Daarbij hielden de coördinator en voorzitter rekening met variatie in onderwerpkeuze, afstudeervariant, begeleiding en beoordeling. Het panel bestudeerde deze selectie en de bijbehorende beoordelingsformulieren.

De coördinator stelde een bezoekprogramma op in overleg met de contactpersonen van Erasmus School of Law. Dit bezoekprogramma is in dit rapport opgenomen als bijlage 5. Erasmus School of Law selecteerde vervolgens voor elke gespreksronde representatieve gesprekspartners die ter goedkeuring werden voorgelegd aan het panel en de coördinator.

Na ontvangst van de kritische reflectie controleerde de coördinator deze op kwaliteit en volledigheid alvorens haar ter bestudering naar het panel te sturen. De panelleden lazen de kritische reflectie en formuleerden op basis daarvan vragen en eerste bevindingen.

Bezoek

Het visitatiebezoek aan de Erasmus Universiteit Rotterdam vond plaats van 13 – 16 februari 2018. Tijdens het bezoek bestudeerde het panel het ter inzage gevraagde materiaal. Een overzicht van dit materiaal is te vinden in bijlage 6. Het panel sprak met studenten en docenten, formeel en informeel verantwoordelijken, alumni en vertegenwoordigers van de opleidings- en examencommissie. Tevens bood het panel studenten en docenten de gelegenheid om informeel met het panel te spreken tijdens een inloopspreekuur. Van die gelegenheid is geen gebruik gemaakt.

Het panel beëindigde het bezoek met een intern overleg om zijn voorlopige bevindingen te formuleren. Ter afsluiting van het bezoek gaf de voorzitter een publieke mondelinge toelichting, waarin hij de voorlopige indrukken en algemene observaties van het panel presenteerde.

Rapportage

De secretaris schreef een conceptrapport op basis van de bevindingen van het panel. Dit legde de coördinator voor aan de panelleden. Na verwerking van hun commentaar en na akkoord van het panel stuurde de coördinator het rapport naar Erasmus School of Law met het verzoek om feitelijke onjuistheden te melden. De reactie van het bestuur op het conceptrapport werd voorgelegd aan de voorzitter van het panel en feitelijke onjuistheden werden op zijn verzoek gecorrigeerd. Vervolgens werd het rapport door het panel vastgesteld en toegestuurd aan Erasmus School of Law en aan het College van Bestuur van de Erasmus Universiteit Rotterdam.

Beslisregels

In overeenstemming met het Beoordelingskader voor de beperkte opleidingsbeoordeling van de NVAO heeft het panel de volgende definities voor de beoordeling van de afzonderlijke standaarden en de opleiding als geheel gehanteerd:

Basiskwaliteit

De kwaliteit die in internationaal perspectief redelijkerwijs verwacht mag worden van een bachelor- of masteropleiding binnen het hoger onderwijs.

Onvoldoende

De opleiding voldoet niet aan de gangbare basiskwaliteit en vertoont op meerdere vlakken ernstige tekortkomingen.

Voldoende

De opleiding voldoet aan de gangbare basiskwaliteit en vertoont over de volle breedte een acceptabel niveau.

Goed

De opleiding steekt systematisch uit boven de gangbare basiskwaliteit.

Excellent

De opleiding steekt systematisch ver uit boven de gangbare basiskwaliteit en geldt als een internationaal voorbeeld.

SAMENVATTEND OORDEEL VAN HET PANEL

Beoogde eindkwalificaties

Het panel stelt vast dat de eindkwalificaties van de bacheloropleiding Fiscaal Recht aansluiten bij de vereisten van het vakgebied en in overeenstemming zijn met de Dublin-descriptoren voor bacheloropleidingen. Daarmee voldoen deze eindkwalificaties qua inhoud, oriëntatie en niveau aan nationale en internationale eisen. Het panel ondersteunt het voornemen van de opleiding om meer aandacht aan Engelse taalvaardigheid te besteden in de eindkwalificaties. Het adviseert de eindkwalificatie ten aanzien van de sociaalwetenschappelijke disciplines op een realistischer niveau te formuleren.

Onderwijsleeromgeving

Op grond van de documentatie en de gesprekken stelt het panel vast dat de bacheloropleiding Fiscaal Recht een logisch opgebouwd en samenhangend curriculum biedt, waarin alle relevante onderdelen aan de orde komen. Het programma dekt de geformuleerde eindkwalificaties. Het panel adviseert meer expliciete aandacht in te bouwen voor methodologische aspecten en ethiek en voor Engelstalig onderwijs. Zoals de opleiding zelf ook heeft gesignaleerd, is versterking van het onderwijs in met name de schriftelijke vaardigheden gewenst. Het panel adviseert daarom het voorstel van de Commissie-Schelhaas voor versteviging van het vaardighedenonderwijs te implementeren.

Inhoudelijk is het programma identiek voor de voltijd- en de deeltijdvariant, maar beide groepen hebben een eigen didactische opzet. Het panel vindt de keuze voor het PGL-model in de voltijddopleiding gedurfd en ziet dat dit, in combinatie met de aanwezigheidsverplichting en de seriële programmering van vakken, leidt tot een minder vrijblijvende studiehouding bij de studenten. Wel vraagt het panel aandacht voor de nadelen die kleven aan de programmering van vakken in korte blokken van vijf weken. Dit systeem draagt bij aan studentactivering, maar leidt tot een relatief beperkt aantal contacturen en roept de vraag op of de in de kortlopende vakken opgedane kennis en inzichten (ondanks herhaling in opeenvolgende bachelorjaren) wel voldoende beklijven op de lange termijn. Het PGL-onderwijs draagt ook bij aan de analytische en mondelinge vaardigheden van studenten. De problemen die studenten krijgen voorgelegd, zijn uitdagend en geschikt om het gewenste leerproces op gang te brengen. De onderwijsaanpak bij de deeltijddopleiding steunt op *blended learning*. De digitale middelen die daarvoor zijn ontwikkeld, zoals webcasts en opname van colleges, voorzien in de behoefte van studenten, en worden ook door de voltijdstudenten benut. Door de gestructureerde opzet van het curriculum en de intensieve begeleiding is het programma goed studeerbaar. Dit geldt vooral voor de voltijddopleiding, maar door hun sterke intrinsieke motivatie slagen ook de deeltijdstudenten er doorgaans in het studieritme vast te houden.

Het panel vindt dat de kwaliteit van het onderwijzend personeel hoog is. Coördinatoren en docenten zijn vakinhoudelijk en didactisch gekwalificeerd, zeer betrokken bij het onderwijs en in het algemeen goed bereikbaar voor studenten met vragen. Tutoren vervullen in de voltijddopleiding een cruciale rol. Alle tutoren zijn fiscalist en zijn ingebed in de sectie Belastingrecht.

Toetsing

Het panel constateert dat de toetsing binnen de bacheloropleiding Fiscaal Recht voldoet. Dit geldt zowel voor de voltijd- als de deeltijddopleiding. Toetsing en toetsbeleid zijn in lijn met het universitaire beleid en zijn uitgewerkt in duidelijke toetsplannen. De toetsing is voldoende gevarieerd en van goed niveau. Het gebruik van toetsmatrijzen en collegiaal overleg dragen bij aan de kwaliteit van de toetsen. Wel beveelt het panel aan om ook te zorgen voor collegiale afstemming bij de beoordeling van bachelorwerkstukken. De motivering van de beoordeling dient ook in alle gevallen op de beoordelingsformulieren te worden toegelicht. Met betrekking tot het systeem van compensatoir toetsen heeft het panel kennis genomen van de onderwijskundige onderbouwing. Niettemin kan het panel zich niet vinden in de aangetroffen regeling, die naar zijn oordeel het risico inhoudt dat afbreuk wordt gedaan aan het vereiste kwaliteitsniveau van de opleiding. Daarnaast biedt de compensatieregeling niet de garantie dat alle studenten het door de beoogde eindkwalificaties nagestreefde niveau realiseren. Wel houdt men voldoende rekening met de eisen van de NOB. Het

panel waardeert dat de regeling per 1 september 2018 wordt aangepast in een richting die het panel voorstaat. Vanaf die datum wordt compensatie in B2 afgeschaft en in B1 teruggebracht tot twee te compenseren onvoldoendes. De meningen van de panelleden over de toereikendheid van deze aanpassing lopen uiteen: een deel vindt die afdoende, een ander deel niet. Het panel acht het raadzaam compensatie in B1 te beperken tot maximaal één onvoldoende en te overwegen om een BSA van een aantal studiepunten, minder dan 60, in te voeren.

De examencommissie heeft een duidelijk beeld van haar taken en verantwoordelijkheden en vervult haar rol voor alle ESL-opleidingen, waaronder de bacheloropleiding Fiscaal Recht, adequaat. Met het oog op de grote hoeveelheid verzoeken door studenten adviseert het panel de afrondingsregeling voor tentamencijfers aan te passen en ook halve punten toe te staan. Het panel waardeert de werkwijze van de door de examencommissie aangewezen toetscommissie om volgens een vaste systematiek over een periode van drie jaar alle docenten voorafgaand aan de afname van een tentamen te adviseren over de kwaliteit ervan. Het panel ondersteunt het voornemen om op korte termijn de bachelorwerkstukken op de agenda van de toetscommissie te zetten.

Gerealiseerde eindkwalificaties

Het panel concludeert op basis van de bestudeerde eindwerkstukken en van de gesprekken met studenten en alumni dat de studenten bij het afronden van hun bacheloropleiding in voldoende mate de eindkwalificaties van de opleiding realiseren. Van de deeltijdopleiding waren nog geen eindwerken beschikbaar. De bachelorwerkstukken van de voltijdstudenten waren over het algemeen van voldoende niveau. Studenten zijn na de bacheloropleiding in staat om zonder hiaten door te stromen naar een fiscaal-juridische masteropleiding.

Het panel beoordeelt de Standaarden uit het Beoordelingskader voor de beperkte opleidingsbeoordeling als volgt:

Bacheloropleiding Fiscaal Recht:

Standaard 1: Beoogde eindkwalificaties	voldoende
Standaard 2: Onderwijsleeromgeving	voldoende
Standaard 3: Toetsing	voldoende
Standaard 4: Gerealiseerde eindkwalificaties	voldoende
Algemeen eindoordeel	voldoende

De voorzitter en de secretaris van het panel verklaren hierbij dat alle panelleden kennis hebben genomen van dit rapport en instemmen met de hierin vastgestelde oordelen. Zij verklaren ook dat de beoordeling in onafhankelijkheid heeft plaatsgevonden.

Datum: 28 september 2018

Em. prof. mr. I.F. (Ige) Dekker

Dr. M.J.H. (Marianne) van der Weiden

BEHANDELING VAN DE STANDAARDEN UIT HET BEOORDELINGSKADER VOOR DE BEPERKTE OPLEIDINGSBEOORDELING

De bacheloropleiding Fiscaal Recht van de Erasmus Universiteit Rotterdam wordt verzorgd door Erasmus School of Law (ESL). De faculteit organiseert veertien opleidingen. Elf daarvan zijn beoordeeld tijdens de clustervisite Rechtsgeleerdheid (2017-2018). De bacheloropleiding Fiscaal Recht en de bacheloropleiding Rechtsgeleerdheid zijn georganiseerd in het Erasmus Law College (ELC) en hebben elk een eigen opleidingsdirecteur, die verantwoordelijk is voor de organisatie, de resultaten en de evaluatie van de opleiding. De beide bacheloropleidingen hebben een gezamenlijke opleidingscommissie en vallen onder een facultaire examencommissie. Het onderwijs in de faculteit wordt verzorgd door stafleden vanuit elf secties. De sectie Belastingrecht is verantwoordelijk voor de bacheloropleiding Fiscaal Recht.

Standaard 1: Beoogde eindkwalificaties

De beoogde eindkwalificaties van de opleiding zijn wat betreft inhoud, niveau en oriëntatie geconcretiseerd en voldoen aan internationale eisen.

Toelichting:

De beoogde eindkwalificaties passen wat betreft niveau en oriëntatie (bachelor of master; hbo of wo) binnen het Nederlandse kwalificatieraamwerk. Ze sluiten bovendien aan bij de actuele eisen die in internationaal perspectief vanuit het beroepenveld en het vakgebied worden gesteld aan de inhoud van de opleiding. Voor zover van toepassing zijn de beoogde eindkwalificaties tevens in overeenstemming met relevante wet- en regelgeving.

Bevindingen

ESL beoogt een brede academische vorming op hoog niveau te bieden voor ambitieuze studenten die een praktijkgerichte aanpak willen combineren met een theoretische achtergrond. De kritische reflectie vermeldt dat de bacheloropleiding Fiscaal Recht zo veel mogelijk wil aansluiten bij de bacheloropleiding Rechtsgeleerdheid, zodat studenten zich breed vormen op het gebied van Nederlands recht. Bij het formuleren van de eindkwalificaties heeft de opleiding Fiscaal Recht zich daarom georiënteerd op die van de bacheloropleiding Rechtsgeleerdheid, en daarnaast nadrukkelijk gekeken naar de eindkwalificaties van andere fiscaal-juridische opleidingen in Nederland en het domeinspecifieke referentiekader. Met het oog op het academische karakter van de opleiding zijn de eindkwalificaties mede ontleend aan de eisen van de fiscaalwetenschappelijke discipline en de internationale fiscale wetenschapsbeoefening. Een afgestudeerde van de opleiding heeft de juridische kennis, het inzicht en de vaardigheden ontwikkeld die vereist zijn voor toelating tot een fiscaal-juridische vervolgstudie op masterniveau.

Voor de bacheloropleiding Fiscaal Recht heeft ESL eindkwalificaties geformuleerd aan de hand van de Dublin-descriptoren (zie bijlage 3). Bij de formulering van de eindkwalificaties is meer dan voorheen het onderscheid aangebracht tussen het bachelor- en het masterniveau. Het panel bevestigt dat de geformuleerde eindkwalificaties in overeenstemming zijn met het domeinspecifieke referentiekader en de eisen van het beroepenveld. Daarmee voldoen deze eindkwalificaties qua inhoud, oriëntatie en niveau aan nationale en internationale eisen.

Het panel is van oordeel dat de eindkwalificaties een adequate weergave zijn van de doelstellingen van de bacheloropleiding. Het onderscheid met het aansluitende masterniveau is helder geformuleerd en de wetenschappelijke oriëntatie klinkt er goed in door. De opleiding heeft volgens het panel een passend evenwicht gevonden tussen de rechtswetenschap en de rechtspraktijk. Ze voldoet aan de vereisten van de Nederlandse Orde van Belastingadviseurs/Stichting Opleiding Belastingadviseurs (NOB/SOB). Ze onderzoekt nog wat de aanpassing van het Convenant civiel effect per september 2017 betekent voor toelating van de afgestudeerden tot de NOVA-opleiding en het opleidingstraject

van de rechterlijke macht. In de oude situatie konden studenten met een afgeronde bachelor- en masteropleiding Fiscaal Recht hiertoe worden toegelaten als ze drie extra vakken hadden behaald (burgerlijk procesrecht, formeel strafrecht en materieel strafrecht). Het panel moedigt de opleiding aan hierin continuïteit na te streven. De opleiding kent een fiscale Beroepenveldcommissie die een rol speelt bij de toetsing van de eindkwalificaties.

In de kritische reflectie noemt de opleiding als verbeterpunt dat er meer aandacht nodig is voor internationale profilering en Engelstalig onderwijs. Het panel onderschrijft dit en adviseert in de eindkwalificaties explicieter tot uitdrukking te laten komen wat er aan actieve en passieve beheersing van het Engels wordt verwacht. Het panel waardeert de aandacht voor maatschappelijke aspecten en de aandacht voor de sociaaleconomische context, maar is van mening dat de betreffende eindkwalificatie (#4) te ambitieus is geformuleerd. Op bachelorniveau is het realistischer te eisen dat studenten in aanraking zijn gekomen met de sociaalwetenschappelijke disciplines dan dat zij vanuit deze disciplines de maatschappelijke aspecten van het recht kunnen beschrijven *en* analyseren. Eindkwalificatie 9 is wat dat betreft passender geformuleerd. Het panel adviseert eindkwalificatie 4 te herformuleren.

Overwegingen

Het panel stelt vast dat de eindkwalificaties van de bacheloropleiding Fiscaal Recht aansluiten bij de vereisten van het vakgebied en in overeenstemming zijn met de Dublin-descriptoren voor bacheloropleidingen. Daarmee voldoen deze eindkwalificaties qua inhoud, oriëntatie en niveau aan nationale en internationale eisen. Het panel ondersteunt het voornemen van de opleiding om meer aandacht aan Engelse taalvaardigheid te besteden in de eindkwalificaties. Het adviseert de eindkwalificatie ten aanzien van de sociaalwetenschappelijke disciplines op een realistischer niveau te formuleren.

Conclusie

Bacheloropleiding Fiscaal Recht: het panel beoordeelt Standaard 1 als 'voldoende'.

Standaard 2: Onderwijsleeromgeving

Het programma, het personeel en de opleidingsspecifieke voorzieningen maken het voor de instromende studenten mogelijk de beoogde eindkwalificaties te realiseren.

Toelichting:

De inhoud en vormgeving van het programma stellen de toegelaten studenten in staat de beoogde eindkwalificaties te bereiken. De kwaliteit van het personeel en van de opleidingsspecifieke voorzieningen is daarbij essentieel. Programma, personeel en voorzieningen vormen een voor studenten samenhangende onderwijsleeromgeving.

Bevindingen

Inhoud programma en samenhang

De bacheloropleiding Fiscaal Recht is zowel in de voltijd- als in de deeltijdvariant een driejarig programma, waarin studenten 180 EC dienen te verwerven. De deeltijdopleiding is in 2015 opnieuw geïntroduceerd. Elk studiejaar bestaat uit acht blokken van 7,5 EC, met uitzondering van de minor in het derde jaar die 15 EC omvat, waardoor het programma in dat jaar zeven blokken heeft. Het eerste jaar volgen de studenten gezamenlijk met studenten van de bacheloropleiding Rechtsgeleerdheid. Aan het eind van dat jaar kunnen studenten daardoor hun eerder gemaakte keuze eventueel herzien. Excellente studenten kunnen beide bacheloropleidingen combineren of toegelaten worden tot extra activiteiten, zoals masterclasses.

In het eerste jaar (B1) krijgen de studenten inleidingen in de rechtswetenschap en de verschillende rechtsgebieden (privaatrecht, strafrecht, staats- en bestuursrecht, internationaal en Europees recht, fiscaal recht), rechtsgeschiedenis en rechtssociologie. Behalve in B1 loopt ook in het tweede jaar (B2) en het derde jaar (B3) een aantal vakken gemeenschappelijk met de bacheloropleiding

Rechtsgeleerdheid om studenten inzicht te geven in de juridische omgeving waarbinnen belastingheffing plaatsvindt. De overige vakken in B2 en B3 zijn fiscaal georiënteerd (zie bijlage 4 voor een programmaoverzicht). B2 kenmerkt zich door verdieping op de hoofdvakken in combinatie met vaardigheden; B3 door verbreding en reflectie, met een keuzeminor en een bachelorwerkstuk (7,5 EC). Het panel herkent in het programma een traditionele opbouw met een logische volgorde. Het waardeert de keuzeruimte die de minor biedt. Aandacht voor methodologische aspecten en ethiek is volgens de opleidingsverantwoordelijken verweven in de diverse vakken, maar om te voorkomen dat aandacht hiervoor te veel naar de achtergrond verdwijnt zou het panel er de voorkeur aan geven deze onderdelen expliciet in het programma zichtbaar te maken. Ook pleit het panel voor meer aandacht voor Engelstalig onderwijs, gelet op de internationale oriëntatie die de opleiding volgens de kritische reflectie nastreeft. De opleiding kent op dit moment geen Engelstalige vakken.

Het programma is in 2012 herzien en heeft in 2015 de eerste afgestudeerden 'nieuwe stijl' opgeleverd. Bij de curriculumherziening is veel aandacht besteed aan de samenhang van het programma. Het toetsplan van de bacheloropleiding maakt inzichtelijk hoe de vakken aansluiten op de eindkwalificaties. Voor de voltijd- en de deeltijdvariant begeleiden ELC-coördinatoren de docenten bij de onderlinge afstemming van vakken. Voor elk vak zijn *topic trees* opgesteld. Die bieden handvatten bij de vormgeving van het betreffende vak en vormen tevens het uitgangspunt voor het daaropvolgende vak. Periodiek overleggen de ELC-coördinatoren met elkaar en met de opleidingsdirecteuren en bespreken de blokcoördinatoren de aansluiting tussen de vakken. De ELC-coördinatoren sluiten ook aan bij de docentenberaden van de opleiding Rechtsgeleerdheid om de afstemming te bespreken. Ook de toetscommissie bekijkt de toetsen van vakken in samenhang (zie standaard 3). Het panel vindt dat de opleiding op deze wijze zorgt voor een goede inhoudelijke consistentie van het programma.

Vaardigheden

De opleiding heeft bij de herziening van het curriculum een vaardighedenlijn ingericht, die aansluit op de inhoud van de vakken. In B1 gaat het vooral om studie- en schrijfvaardigheden en schrijven studenten aan het eind van het jaar een essay. In B2 werken studenten aan verdieping van de positiefrechtelijke vakken en aan hun mondelinge en togavaardigheden (als aanklager en als verdediger), wat uitmondt in een Moot Court. In B3 is het vaardighedenonderwijs gericht op onderzoeksvaardigheden en schrijven de studenten een bachelorwerkstuk. Uit evaluaties blijkt dat deze opzet adequaat is, maar dat de uitvoering beter kan. Het panel herkent dit beeld: de aandacht voor vaardigheden is in het huidige curriculum beperkt.

De mondelinge presentatievaardigheden zijn volgens het panel vooral in de voltijdopleiding goed verankerd door de rollen die studenten in de onderwijsgroepen moeten vervullen. Dat bleek ook tijdens de gesprekken met de bachelorstudenten en met de masterstudenten die aan de EUR het PGL-onderwijs hadden gevolgd. Volgens de docenten blijkt uit de antwoorden op tentamenvragen dat de analytische vaardigheden bij PGL-studenten sterk ontwikkeld zijn. Bij de deeltijdstudenten komen de mondelinge vaardigheden aan bod bij het Moot Court. Op basis van de bestudeerde bachelorwerkstukken meent het panel echter dat het niveau van de schriftelijke vaardigheden verbetering behoeft. Vooral meer aandacht voor de individuele feedback op schrijfproducten is volgens het panel gewenst, omdat de beoordeelde momenten nu te schaars zijn om van een echte *leerlijn* te kunnen spreken. In elk jaar schrijven studenten nu slechts één beoordeeld stuk: het zogenaamde B1-essay in het eerste jaar, een groepsopdracht in het vak Moot Court (B2) en het bachelorwerkstuk (B3). Het is volgens het panel belangrijk dat studenten in de loop van de bacheloropleiding meer academische papers van substantiële omvang schrijven, wellicht ook als schriftelijke opdrachten in de onderwijsgroepen, en daarop beoordeeld worden.

ELC heeft eind 2016 de Commissie-Schelhaas ingesteld om nadere voorstellen te ontwikkelen met betrekking tot het verankeren van vaardighedenonderwijs in de bacheloropleiding. Het voorstel van deze commissie ligt nu bij het bestuur ter besluitvorming. Tijdens het bezoek kreeg het panel inzage in het betreffende voorstel, dat in de kritische reflectie kort wordt beschreven. Kern is dat er duidelijker sprake zal zijn van een jaaroverstijgende opbouw en meer individuele feedback. Expliciete

aandacht voor juridische en onderzoeksvaardigheden zal beter gegarandeerd worden doordat ze niet alleen worden ingebouwd in de verschillende vakken, zoals nu het geval is, maar ook als aparte onderdelen worden geprogrammeerd. Voor B1 beveelt de Commissie-Schelhaas de toevoeging van een onderzoekspracticum aan, voor B2 is aanscherping van het Moot Court-traject voorzien met meer aandacht voor juridische skills en voor B3 een verbeteringsslag met betrekking tot het bachelorwerkstuk-traject. Het panel ondersteunt dit streven en adviseert de faculteit stellig het voorstel van de Commissie-Schelhaas te accepteren en op korte termijn door te voeren. Het panel adviseert om ook in het Moot Court een individuele schrijfpdracht van enige omvang op te nemen. Het benadrukt daarbij het belang van taalvaardigheid: taal is immers een essentieel instrument voor een jurist.

Academische en professionele oriëntatie

De opleiding kent naar het oordeel van het panel een adequate wetenschappelijke oriëntatie. Bijna alle eindverantwoordelijken voor het onderwijs zijn gepromoveerd en nemen deel aan het onderzoeksprogramma 'Fiscale autonomie en haar grenzen'. Het panel heeft de inhoud en het studiemateriaal bekeken van een aantal vakken (zie bijlage 6). Het was te spreken over de gebruikte 'blokboeken' en de lesstof en opdrachten die het daarin aantroef. De aangeboden casus zijn interessant en redelijk complex met veel invalshoeken, zodat ze uitnodigen tot verdieping in de stof. De studiematerialen zijn uitgebreid en voldoende actueel. De bacheloropleiding Fiscaal Recht is daarnaast in voldoende mate op de beroepspraktijk gericht. Bijna alle docenten zijn werkzaam in de fiscale rechtspraktijk. Veel docenten geven tevens onderwijs binnen één van de drie postdoctorale leergangen van de Stichting Europese Fiscale Studies en onderhouden zo goed contact met alumni en andere leden van het beroepenveld.

Didactisch model en werkvormen

Bij de curriculumherziening per september 2012 heeft ELC gekozen voor probleemgestuurd leren (PGL) als didactisch concept voor de voltijdopleiding. Doel is studenten aan te zetten tot een actieve leerhouding. Studenten werken bij elk vak in kleine groepen van ongeveer tien deelnemers, waarbij ze verplicht aanwezig zijn en hun inzet moeten tonen. Per blok van vijf weken wordt één vak geprogrammeerd, zodat er geen concurrentie optreedt tussen vakken. In elk blok vinden acht werkgroepbijeenkomsten plaats, waarin studenten steeds in een voorbespreking een probleem analyseren en leerdoelen opstellen, waarna ze zelfstandig op zoek gaan naar literatuur om kennishiaten op te vullen. In de daaropvolgende bijeenkomst brengen de studenten in een nabespreking in welke bronnen ze geraadpleegd hebben en vindt er een discussie plaats aan de hand van de leerdoelen op basis van de bestudeerde literatuur. Groepsleden plaatsen wat ze in de verschillende informatiebronnen gevonden hebben in onderling verband. Aansluitend vindt de voorbespreking van een nieuw probleem plaats. Studenten vervullen om de beurt de rol van voorzitter en notulist. De tutor begeleidt het leerproces en stimuleert voldoende diepgang in de discussie. De tutor beoordeelt de studenten in de eerste twee jaren op hun professioneel gedrag, op basis van hun voorbereiding en hun inzet tijdens de werkgroepbespreking. Een student die zich niet heeft voorbereid, kan van de bespreking worden uitgesloten. Volgens de docenten is deze aanpak effectief. Studenten lieten het panel weten dat ook de onderlinge sociale controle bijdraagt aan een actieve opstelling van alle deelnemers. In aanvulling op de onderwijsgroepen worden per week hoorcolleges gegeven voor de theoretische inbedding van de behandelde problemen, soms gecombineerd met practicumbesprekingen.

Ook in de deeltijdopleiding staat *active academic learning* centraal, maar krijgt het een andere vorm. In het PGL-onderwijs is het belangrijk dat alle deelnemers over ongeveer dezelfde voorkennis beschikken. Daarom acht ECL deze vorm niet geschikt voor de populatie van de deeltijdopleiding, die wordt gevormd door parttimers en recidivisten. Het onderwijs voor deze groep krijgt de vorm van *blended learning*: een combinatie van hoor- en werkcolleges op de vrijdagmiddag (het VMO-onderwijs), aangevuld met webcasts en online oefenmateriaal. Vanwege organisatorische overwegingen is deze vorm ook voor de mr.drs.-studenten meer geschikt dan PGL, omdat zij de verplichtingen van twee opleidingen moeten combineren. Sommige studenten van de voltijdopleiding

gaan ook naar de deeltijdcolleges, vooral omdat daar met casus wordt geoefend en omdat daar duidelijker dan bij PGL-werkgroepen wordt vermeld wat de tentamenstof is.

Het panel vindt de keuze voor het PGL-model in de voltijdopleiding gedurfd en waardeert dat door PGL de zelfstandige studiehouding wordt bevorderd. Studenten bevestigden tegenover het panel dat zij dankzij PGL actief aan het onderwijs deelnemen en dat zij de activerende werkvorm van meerwaarde vinden voor hun academische vorming. Naar aanleiding van de gesprekken tijdens het visitatiebezoek vraagt het panel zich wel af of PGL-studenten aan de hand van de aangedragen problemen voldoende duidelijk hebben welke literatuur en arresten ten minste bestudeerd moeten zijn voor het tentamen. Bij het VMO is dat duidelijker aangegeven, wat er volgens sommige voltijdstudenten toe leidt dat zij zich aansluiten bij de deeltijdstudenten op vrijdag om zeker te weten dat ze de juiste stof hebben bestudeerd. Voor zover dat nog niet het geval is, adviseert het panel in de PGL-blokboeken op te nemen wat de verplichte literatuur is, en daar de toetsing op te laten aansluiten.

De opleiding kiest bewust voor een systeem van korte blokken (vijf weken met in de vijfde week het tentamen) waarin één vak per blok wordt aangeboden. Deze opzet bevordert de activering van studenten, die niet de kans krijgen voor uitstelgedrag en zich in een enkel vak moeten onderdompelen. Wel heeft het panel oog voor enkele nadelen die aan dit systeem kleven. Zo is het aantal contacturen in deze opzet relatief beperkt (gemiddeld 11 uur per week in B1, 10,2 uur in B2 en 10 uur in B3). Ook vraagt het panel zich voor beide opleidingsvarianten af of de blokken niet te kort zijn voor een gedegen behandeling van de verschillende rechtsgebieden. Dit wordt overigens deels ondervangen doordat elk rechtsgebied tweemaal aan de orde komt, eenmaal als inleiding in B1 en daarna verdiepend in B2 en B3. De studenten vertelden het panel dat er in de verdiepende vakken soms wordt begonnen met een opfrisopdracht. Daarnaast maken studenten gebruik van de webcasts en de colleges die in het voorgaande jaar zijn opgenomen. Niettemin vraagt het panel zich af of de in de kortlopende vakken opgedane kennis en inzichten wel voldoende beklijven op de lange termijn.

Studeerbaarheid en studiebegeleiding

Studenten met een vwo-opleiding, een afgeronde hbo-opleiding of een hbo-propedeuse hebben toegang tot de opleiding. Studenten van 21 jaar of ouder kunnen op grond van een toelatingsonderzoek (colloquium doctum) toelating krijgen. Het panel waardeert de verschillende activiteiten die ELC organiseert voor aanstaande studenten om de instroom optimaal af te stemmen op het onderwijs: voorlichtingsdagen, meeloopdagen, open dagen en proefstuderen. In het vrijwillige studieprogramma My Future worden studenten in de zomer voorbereid op de academische studie (studievaardigheden en academische attitude), waardoor ze meer zicht krijgen op hun talenten, de studie, de arbeidsmarkt en de culturele en maatschappelijke omgeving waarin ze studeren. Voltijdstudenten krijgen in de introductiedagen de basisvaardigheden aangeleerd om volgens het PGL-model te kunnen werken.

In B1 leggen alle studenten een diagnostische taaltoets af. Degenen die onvoldoende scores krijgen taalmodules aangeboden om hun achterstand in te halen. De taalvaardigheid wordt opnieuw getoetst bij het B1-essay en telt mee voor het Bindend Studieadvies (BSA). Studenten die alle studiepunten hebben behaald, maar opnieuw onvoldoende gescoord hebben voor hun taalvaardigheid krijgen een verplicht remediërend taaltraject in B2. De studenten merkten op dat vooral in B3 aandacht wordt besteed aan schrijfvaardigheid. Dat zou naar hun mening eerder in de opleiding gewenst zijn. Het panel is het hiermee eens en adviseert, zoals boven aangegeven, een steviger leerlijn schriftelijke taalvaardigheid op te zetten.

Van studenten wordt sinds de curriculumherziening in navolging van universiteitsbreed beleid (Nominaal = Normaal) verwacht dat ze alle vakken van het eerste studiejaar behalen. ELC zet in de voltijdopleiding een combinatie van maatregelen in om te zorgen dat studenten onmiddellijk met een vak aan de slag gaan en een stevig studieritme aanhouden: een gestructureerd onderwijsprogramma met een vast rooster en verplichte aanwezigheid, korte onderwijsblokken zonder concurrentie tussen

vakken, de verplichting om 60 EC in B1 te behalen en 45 EC in B2 om te kunnen doorstromen naar B3. Voor de deeltijdopleiding geldt een BSA-norm van 37,5 EC na één jaar. Deze maatregelen hebben er bij de voltijdopleiding toe geleid dat de doorstroom naar B2 substantieel gestegen is en een stabiel beeld laat zien. De opleiding voldoet aan de prestatieafspraken dat na vier jaar een bachelorrendement van ten minste 55% wordt behaald. Voor de deeltijdopleiding kan het rendement nog niet beoordeeld worden, omdat deze pas in 2015 is gestart en nog geen afgestudeerden heeft. Deeltijdstudenten worden door de meer traditionele onderwijsvormen veel minder sterk geactiveerd, maar door hun sterke intrinsieke motivatie slagen ook zij er in veel gevallen in het studieritme vast te houden, zo bleek het panel uit de gesprekken tijdens het bezoek. Het panel ziet dat de inspanningen van ELC om studenten zoveel mogelijk te committeren aan de studie, duidelijk leiden tot een actieve studiehouding en een verhoogde doorstroom van B1 naar B2.

De studiebegeleiding is erop gericht uitval en studievertraging tegen te gaan. De tutores bij de PGL-onderwijsgroepen vormen de eerste lijn en verwijzen studenten met problemen door naar de studieadviseurs. Studenten die in een blok meer dan één bijeenkomst missen, moeten zich melden bij de studieadviseur. Als er geen geldige reden blijkt te zijn, adviseert de studieadviseur de examinator van het blok en krijgt de student een ongeldig cijfer voor dat blok. Tutoren zijn er ook voor de inhoudelijke begeleiding bij de onderwijsgroepen. Ze bewaken de diepgang en richting van de discussie en geven inhoudelijke informatie als de groep er niet uitkomt. Tutoren zijn afgestudeerde fiscalisten en hebben wekelijks overleg met de vakdocenten. Als de tutor een vraag van de groep niet kan beantwoorden, kan daar de volgende bijeenkomst op worden teruggekomen, of kunnen studenten de vraag stellen aan de docenten. Hier is een digitaal forum voor, maar studenten zeggen dat ze vaker rechtstreeks een e-mail aan de docent sturen. Bij de deeltijdvariant is de online leeromgeving essentieel. Volgens de studenten werkt het forum in de eerste twee weken van een blok soms nog niet goed en krijg je je vragen niet beantwoord. Sommigen maken daarom geen gebruik van het forum en sturen vragen direct aan de blokcoördinator. Het panel merkte dat de studenten tevreden zijn over de korte lijnen en de antwoorden die ze krijgen op hun vragen.

In B3 schrijven de studenten hun bachelorwerkstuk. Er is een vaste coördinator van de bachelorwerkstukken, bij wie de studenten zich aanmelden en hun voorkeur aangeven voor een thema (vennootschapsbelasting, omzetbelasting, inkomstenbelasting, enz). Binnen een thema kiest de student zelfstandig een onderwerp en maakt hij/zij een opzet. De coördinator wijst op basis van het onderwerp een begeleider toe. De student kan pas starten met het werkstuk, als de coördinator het onderwerp en de probleemstelling heeft goedgekeurd. Enkele keren per jaar zijn er bijeenkomsten waar ingegaan wordt op onderzoeksvaardigheden en waar de studenten vragen kunnen stellen. Vanaf blok 3.4 wordt individuele begeleiding door een van de docenten Fiscaal recht aangeboden. Contact en het maken van afspraken verlopen via het scriptievolgsysteem 'My Papers'. Tijdens de blokken 3.4 tot en met 3.6 dient telkens een onderdeel van het werkstuk te worden ingeleverd. In blok 3.7 worden de studenten ingedeeld in een schrijfgroep waar ze twee keer onder begeleiding van een tutor samenkomen en de opgeleverde concepten via een peer-reviewsysteem onderling bespreken. Deze peer review is aanvullend op de feedback van de individuele begeleider. Uit deze aanpak blijkt naar het oordeel van het panel dat de begeleiding bij de bachelorwerkstukken goed geregeld is.

Onderwijzend personeel

Bij het onderwijs in de bacheloropleiding Fiscaal Recht zijn docenten en tutores betrokken. De bacheloropleiding beschikt over 56 tutores en 29 docenten (hoogleraren, UHD's en UD's). De staf-studentratio is 1:34,7. De blokcoördinatoren en eindverantwoordelijke docenten zijn inhoudelijk en didactisch gekwalificeerd. Zij zijn verbonden aan de sectie Belastingrecht en maken onderdeel uit van het fiscale onderzoeksprogramma 'Fiscale autonomie en haar grenzen'. Zij zijn vrijwel allemaal gepromoveerd, beschikken over de basiskwalificatie onderwijs (BKO) en hebben de PGL-training gevolgd. Veel docenten hebben een kleine aanstelling binnen de sectie. Dit is deels bewust beleid, omdat er een grote diversiteit aan docenten nodig is om alle vakgebieden binnen het fiscaal recht te bestrijken en omdat de praktijkkennis en -ervaring die deze docenten inbrengen, bijdragen aan de aansluiting van het onderwijs op de eisen van de beroepspraktijk. Het streven naar grotere

aanstellingen, dat na de vorige visitatie was geformuleerd, is lastig te realiseren gebleken, omdat de beroepspraktijk een grote aantrekkende werking heeft. Het panel is van oordeel dat de omvang van de staf qua omvang beperkt is, maar inhoudelijk van goed niveau.

De tutores die werkzaam zijn in de opleiding Fiscaal Recht, zijn allen fiscalist en medewerker bij de sectie Belastingrecht, waar ze meerdere onderwijstaken vervullen. Als tutor monitoren en begeleiden zij het proces in de onderwijswerkgroepen, en bewaken ze daarnaast de inhoudelijke uitkomst van dit proces. Het panel is het met de opleiding eens dat hiermee hun inhoudelijke kwaliteiten optimaal worden benut, zonder het didactische model uit het oog te verliezen.

Opleidingsspecifieke voorzieningen

Zowel uit de gesprekken als uit de rondleiding tijdens het bezoek bleek dat de opleiding over voldoende onderwijsvoorzieningen beschikt: kleine onderwijsruimtes, een 'studieland' met studieplekken en handboeken, en een eigen *moot court*-zaal. ELC ontplooit interessante initiatieven voor de inzet van ICT. Er is een digitale leeromgeving, Lawweb, en voor de deeltijdopleiding is *blended learning* het uitgangspunt. Ook de voltijdstudenten blijken gebruik te maken van de daarvoor ontwikkelde webcasts en opgenomen colleges.

Overwegingen

Op grond van de documentatie en de gesprekken stelt het panel vast dat de bacheloropleiding Fiscaal Recht een logisch opgebouwd en samenhangend curriculum biedt, waarin alle relevante onderdelen aan de orde komen. Het programma dekt de geformuleerde eindkwalificaties. Het panel adviseert meer expliciete aandacht in te bouwen voor methodologische aspecten en ethiek en voor Engelstalig onderwijs. Zoals de opleiding zelf ook heeft gesignaleerd, is versterking van het onderwijs in met name de schriftelijke vaardigheden gewenst. Het panel adviseert daarom het voorstel van de Commissie-Schelhaas voor versteviging van het vaardighedenonderwijs te implementeren.

Inhoudelijk is het programma identiek voor de voltijd- en de deeltijdvariant, maar beide groepen hebben een eigen didactische opzet. Het panel vindt de keuze voor het PGL-model in de voltijdopleiding gedurfd en ziet dat dit, in combinatie met de aanwezigheidsverplichting en de seriële programmering van vakken, leidt tot een minder vrijblijvende studiehouding bij de studenten. Wel vraagt het panel aandacht voor de nadelen die kleven aan de programmering van vakken in korte blokken van vijf weken. Dit systeem draagt bij aan studentactivering, maar leidt tot een relatief beperkt aantal contacturen en roept de vraag op of de in de kortlopende vakken opgedane kennis en inzichten (ondanks herhaling in opeenvolgende bachelorjaren) wel voldoende beklijven op de lange termijn. Het PGL-onderwijs draagt ook bij aan de analytische en mondelinge vaardigheden van studenten. De problemen die studenten krijgen voorgelegd, zijn uitdagend en geschikt om het gewenste leerproces op gang te brengen. De onderwijsaanpak bij de deeltijdopleiding steunt op *blended learning*. De digitale middelen die daarvoor zijn ontwikkeld, zoals webcasts en opname van colleges, voorzien in de behoefte van studenten, en worden ook door de voltijdstudenten benut. Door de gestructureerde opzet van het curriculum en de intensieve begeleiding is het programma goed studeerbaar. Dit geldt vooral voor de voltijdopleiding, maar door hun sterke intrinsieke motivatie slagen ook de deeltijdstudenten er doorgaans in het studieritme vast te houden.

Het panel vindt dat de kwaliteit van het onderwijzend personeel hoog is. Coördinatoren en docenten zijn vakinhoudelijk en didactisch gekwalificeerd, zeer betrokken bij het onderwijs en in het algemeen goed bereikbaar voor studenten met vragen. Tutores vervullen in de voltijdopleiding een cruciale rol. Alle tutores zijn fiscalist en zijn ingebed in de sectie Belastingrecht.

Conclusie

Bacheloropleiding Fiscaal Recht: het panel beoordeelt Standaard 2 als 'voldoende'.

Standaard 3: Toetsing

De opleiding beschikt over een adequaat systeem van toetsing.

Toelichting:

De toetsen en de beoordeling zijn valide, betrouwbaar en voor studenten inzichtelijk. De examencommissie van de opleiding borgt de kwaliteit van de tentaminering en examinering.

Bevindingen*Toetsing en toetsbeleid*

ESL heeft op basis van het instellingsbrede *Universitaire referentiekader toetsen en examencommissies* in 2013 een eigen toetsbeleid ontwikkeld. Dit beleid geldt voor alle bachelor- en masteropleidingen en is vastgelegd in de documenten *Integraal Toetsbeleid ESL*, *Bouwstenen Toetsplan ESL* en *Toetshandleiding ESL*. Voor de bacheloropleiding Fiscaal Recht is een toetsplan opgesteld, waarin de vakdoelstellingen zijn gekoppeld aan de eindkwalificaties. Het toetsplan bevat ook een overzicht van de toetsvormen per vak. Bij veel vakken werkt het docententeam met een toetsmatrijs om te zorgen voor een goede spreiding van onderwerpen en kennisniveaus (volgens de taxonomie van Bloom). Bij de samenstelling van een tentamen zijn alle docenten betrokken die het vak doceren, alsook de leden van de toetscommissie (vierogenprincipe). Ieder tentamen wordt daarnaast minimaal eens in de drie jaar vooraf door de facultaire toetscommissie beoordeeld. Er worden bij de tentamens verschillende toetsvormen gehanteerd (casusvragen, open vragen en multiple choice). Mondelinge vaardigheden worden getoetst in het Moot Court. Het panel ziet dat het toetsplan een degelijk instrument is waarin veel energie is gestoken, en constateert op basis van de gesprekken dat dit instrument steeds per studiejaar wordt bijgesteld en daadwerkelijk door examinatoren wordt benut. Tijdens het bezoek heeft het panel een aantal tentamens ingezien. Het panel vindt dat deze inhoudelijk sterk zijn en dat ze creatief en doordacht zijn vormgegeven.

Het panel heeft ook gekeken naar de beoordeling van de afsluitende bachelorwerkstukken. De beoordelingsformulieren maken volgens het panel inzichtelijk welke kwaliteitseisen gesteld worden aan de werkstukken. Er worden punten toegekend voor (1) de probleemstelling, (2) het literatuur- en bronnenonderzoek, (3) het antwoord dat op de probleemstelling is geformuleerd, en (4) de formulering, stijl, correctheid en vormgeving. In de meeste gevallen bevatte het beoordelingsformulier opmerkingen ter onderbouwing van het eindoordeel. Het viel het panel op dat in een aantal gevallen was volstaan met de puntentoekenning, maar uit het gesprek met de examencommissie werd duidelijk dat de studenten meer feedback krijgen. Zij krijgen namelijk de beoordeelde versie van hun werkstuk terug en kunnen daarin de opmerkingen van de beoordelaars teruglezen. Het panel beveelt de opleiding aan ervoor zorg te dragen dat de onderbouwing van het eindoordeel altijd terug te lezen valt op de beoordelingsformulieren. Het viel het panel op dat er soms duidelijke verschillen te zien waren in de beoordeling door de examinatoren. Het meent dat het aanbeveling verdient dat docenten onderling meer overleg hebben over normering van de bachelorwerkstukken en de toepassing daarvan

Een belangrijk discussiepunt op het gebied van toetsing in de bacheloropleiding is voor het panel het systeem van compensatoir toetsen. Tegelijk met het invoeren van een voortgangseis van 60 EC in B1 is in 2012-2013 een regeling van compensatoir toetsen vastgesteld, waarmee het eindcijfer 5 in B1 kan worden gecompenseerd. Volgens de OER mogen een of meerdere afgeronde vijven (registratie Osiris) worden gecompenseerd met andere behaalde cijfers, mits dit aan het eind van het studiejaar leidt tot een gemiddeld cijfer van ten minste een 6,0 (niet afgerond). De regeling houdt dus in dat een student met bijvoorbeeld vier vijven, gecompenseerd door vier zevens, voor B1 kan slagen. In B2 kunnen twee vijven worden gecompenseerd, met uitzondering van de vakken Openbare financiën en Bedrijfseconomie en fiscaal comptabele toepassingen. Deze twee vakken moeten op grond van de eisen van de NOB met minimaal een 6 worden afgerond. In B3 is compensatie niet meer mogelijk. Uit de afronding overeenkomstig het OER blijkt dat een vijf staat voor een prestatie die varieert tussen 4,5 en 5,4. Een student heeft daarnaast per studiejaar twee herkansingsmogelijkheden voor niet-compenseerbare onvoldoendes. In antwoord op vragen over de

compensatieregeling verwees de opleiding naar literatuur en onderzoek naar de (on)nauwkeurigheid van toetsen. Ook haalde de opleiding onderzoek aan waaruit blijkt dat studenten die doorstromen op basis van compensatieregelingen ten minste even goed scoren als andere studenten.

Het panel kan zich niet vinden in de compensatieregeling zoals het die aantrof tijdens het visitatiebezoek. Een dergelijke regeling houdt naar het oordeel van het panel het risico in dat afbreuk wordt gedaan aan het vereiste kwaliteitsniveau van de juridische opleiding door onvoldoendes voor juridische hoofdvakken (tot zelfs een 4,5) te accepteren. Het gevolg hiervan is dat de student in het betrokken hoofdvak het vereiste minimumniveau niet hoeft te behalen. Het behalen van een voldoende (tenminste een 6,5) voor een ander vak ter compensatie neemt het ontbreken van het vereiste minimumniveau in het vak waarvoor een onvoldoende was behaald, niet weg. Een en ander betekent dat studenten die in het eerste en tweede jaar onvoldoendes halen voor een of meerdere hoofdvakken, in feite onvoldoende voorbereid de verdiepingsvakken in het tweede en derde bachelorjaar volgen. Indien het gaat om een tweedejaarsvak dat in het tweede of derde jaar geen vervolg heeft, wordt zelfs de eindkwalificatie van de opleiding op dat terrein in onvoldoende mate gerealiseerd. Het panel acht een dergelijke benadering niet verantwoord. Wel constateert het dat de opleiding voldoende rekening houdt met de eisen van de NOB.

Na afloop van het visitatiebezoek ontving het panel een schrijven van ESL waaruit bleek dat de compensatieregeling per 1 september 2018 wordt aangepast. Vanaf die datum wordt compensatie in B2 afgeschaft. In B1 wordt de regeling teruggebracht tot twee compensabele vijven. Het panel waardeert dat de faculteit direct na het visitatiebezoek actie op dit punt heeft ondernomen. Het constateert bovendien dat het gaat om een belangrijke aanpassing van de regeling in de richting die het panel wenselijk en noodzakelijk acht. De mening van de panelleden over de toereikendheid van de gedane aanpassing is echter verdeeld. Een deel van de panelleden noemt de aangepaste regeling afdoende om de genoemde bezwaren weg te nemen, gelet op de onderwijskundige uitgangspunten waarmee zij is onderbouwd. Een ander deel ziet in de aanpassing van de regeling compensatoir toetsen geen grond om zijn standpunt te wijzigen. Het panel is van oordeel dat verdere aanpassing van de regeling naar hooguit één compensabele vijf (met 7,5 EC 10% van het B1-programma) aan te bevelen is. Het is dan de vraag of het gewenst is om vast te houden aan het tot nu toe gevolgde uitgangspunt dat alle 60 EC moeten worden behaald in het B1-jaar. De faculteit zou in overweging moeten nemen om een BSA in te voeren van een aantal studiepunten, minder dan 60, zoals bij de deeltijdopleiding het geval is.

Examencommissie

De examencommissie ESL bestaat uit een voorzitter, drie vicevoorzitters (voor Rechtsgeleerdheid, Fiscaal Recht en Criminologie) en daarnaast vier andere leden, alle van andere secties. Drie van hen zijn voorzitter van de toetscommissie (voor Rechtsgeleerdheid, Fiscaal Recht en Criminologie). Het negende lid is een extern lid, een toetsspecialist van Risbo. Er zijn twee secretarissen (samen 1,8 fte). De commissie heeft als taak het bewaken en borgen van de toetskwaliteit en de behandeling van verzoeken. Daarnaast is de commissie gemandateerd door de decaan om bindende studieadviezen uit te brengen. Voor de bewaking van de toetskwaliteit heeft de examencommissie in 2012 een toetscommissie ingesteld. De toetscommissie bestaat uit een voorzitter (lid van de examencommissie) en vakdocenten van de vakken voor en na het te toetsen blok. Volgens een vaste systematiek kijkt de toetscommissie elk jaar naar een aantal toetsen voordat ze worden afgenomen, en adviseert de commissie de examinatoren op basis van het blokboek, de toetsmatrijs, het concepttentamen en het beoordelingsmodel. Alle bachelorvakken worden minimaal eenmaal per drie jaar op deze wijze onderzocht. Tot nu toe heeft de toetscommissie nog niet naar de bachelorwerkstukken in B3 gekeken, maar dit onderdeel komt nu op de agenda. Het panel juicht dit toe. De examencommissie borgt daarnaast de toetskwaliteit door de examinatoren aan te wijzen, op voorstel van de betreffende sectievoorzitter. Een examinerator moet de BKO of een vergelijkbare kwalificatie hebben behaald.

Het aantal door studenten ingediende verzoeken is opgelopen tot 1500 per jaar. Een groot deel hiervan betreft ongedifferentieerde verzoeken om het cijfer nog eens na te kijken, en is volgens de

examencommissie de uiting van een cultuur die aan de EUR leek te zijn ontstaan om over een tentamencijfer te onderhandelen. Om deze cultuur tegen te gaan, zonder afbreuk te willen doen aan het recht van studenten om bezwaar te maken tegen een gegeven beoordeling, heeft de examencommissie een nieuw protocol opgesteld. De tekst in dit protocol ligt dicht bij de WHW. De examencommissie wil alleen nog inhoudelijk gemotiveerde verzoeken en evidente fouten bij de berekening van het cijfer in behandeling nemen. In de opleidingscommissie en de docentenberaden loopt deze discussie nog. De opleidingscommissie erkent het probleem van het grote aantal verzoeken en meent dat een deel te verklaren is doordat beoordelingen worden afgerond op hele cijfers. In die situatie maakt het voor een student veel uit of hij/zij bijvoorbeeld een 7,4 of een 7,5 krijgt en loont het de moeite om een poging tot herziening van het cijfer te wagen. ESL voert nu een onderzoek uit bij juridische faculteiten elders en bij andere faculteiten aan de EUR naar het afronden van beoordelingen op halve cijfers. In de masteropleidingen geldt afronden op halve cijfers al voor het Onderzoekspracticum, dat een relatief groot onderdeel is (15 EC). Het panel adviseert deze aangepaste afrondingsregeling ook voor programmaonderdelen in de bacheloropleiding in te voeren.

Overwegingen

Het panel constateert dat de toetsing binnen de bacheloropleiding Fiscaal Recht voldoet. Dit geldt zowel voor de voltijd- als de deeltijdopleiding. Toetsing en toetsbeleid zijn in lijn met het universitaire beleid en zijn uitgewerkt in duidelijke toetsplannen. De toetsing is voldoende gevarieerd en van goed niveau. Het gebruik van toetsmatrijzen en collegiaal overleg dragen bij aan de kwaliteit van de toetsen. Wel beveelt het panel aan om ook te zorgen voor collegiale afstemming bij de beoordeling van bachelorwerkstukken. De motivering van de beoordeling dient ook in alle gevallen op de beoordelingsformulieren te worden toegelicht. Met betrekking tot het systeem van compensatoir toetsen heeft het panel kennis genomen van de onderwijskundige onderbouwing. Niettemin kan het panel zich niet vinden in de aangetroffen regeling, die naar zijn oordeel het risico inhoudt dat afbreuk wordt gedaan aan het vereiste kwaliteitsniveau van de opleiding. Daarnaast biedt de compensatieregeling niet de garantie dat alle studenten het door de beoogde eindkwalificaties nagestreefde niveau realiseren. Wel houdt men voldoende rekening met de eisen van de NOB. Het panel waardeert dat de regeling per 1 september 2018 wordt aangepast in een richting die het panel voorstaat. Vanaf die datum wordt compensatie in B2 afgeschaft en in B1 teruggebracht tot twee te compenseren onvoldoendes. De meningen van de panelleden over de toereikendheid van deze aanpassing lopen uiteen: een deel vindt die afdoende, een ander deel niet. Het panel acht het raadzaam compensatie in B1 te beperken tot maximaal één onvoldoende en te overwegen om een BSA van een aantal studiepunten, minder dan 60, in te voeren.

De examencommissie heeft een duidelijk beeld van haar taken en verantwoordelijkheden en vervult haar rol voor alle ESL-opleidingen, waaronder de bacheloropleiding Fiscaal Recht, adequaat. Met het oog op de grote hoeveelheid verzoeken door studenten adviseert het panel de afrondingsregeling voor tentamencijfers aan te passen en ook halve punten toe te staan. Het panel waardeert de werkwijze van de door de examencommissie aangewezen toetscommissie om volgens een vaste systematiek over een periode van drie jaar alle docenten voorafgaand aan de afname van een tentamen te adviseren over de kwaliteit ervan. Het panel ondersteunt het voornemen om op korte termijn de bachelorwerkstukken op de agenda van de toetscommissie te zetten.

Conclusie

Bacheloropleiding Fiscaal Recht: het panel beoordeelt Standaard 3 als 'voldoende'.

Standaard 4: Gerealiseerde eindkwalificaties

De opleiding toont aan dat de beoogde eindkwalificaties worden gerealiseerd.

Toelichting:

Het gerealiseerde niveau blijkt uit de resultaten van tussentijdse en afsluitende toetsen, de eindwerken en de wijze waarop afgestudeerden in de praktijk of in een vervolgopleiding functioneren.

Bevindingen

Het panel heeft voorafgaand aan het bezoek tien bachelorwerkstukken bestudeerd, evenals de door de betreffende begeleiders ingevulde beoordelingsformulieren. Van de deeltijdopleiding waren nog geen eindwerken beschikbaar.

In het bachelorwerkstuk laten studenten zien dat ze de eindkwalificaties hebben gerealiseerd. Ze tonen hiermee aan dat ze op basis van een bescheiden onderzoek een goed beredeneerd antwoord kunnen geven op een fiscale vraag. Het panel las een aantal interessante, goed geschreven werkstukken, met een voldoende analyse, gebaseerd op een redelijk aantal bronnen en met een heldere samenvatting. In de regel kan het panel instemmen met het gegeven oordeel, maar er zijn ook gevallen waarbij het panel het gegeven cijfer aan de hoge kant vindt, of juist een hoger cijfer gegeven zou hebben. Eén van de werkstukken uit de steekproef is naar het oordeel van het panel ten onrechte met een voldoende beoordeeld. Het panel concludeert dat de werkstukken in het algemeen aan de maat en voldoende zijn.

De meeste bachelorafgestudeerden kiezen voor een vervolgopleiding op masterniveau. De beroepspraktijk maakt nauwelijks gebruik van bachelorstudenten, behalve als werkstudent of stagiair. Uit gesprekken met masterstudenten tijdens het bezoek bleek dat de doorstroom naar masteropleidingen in ESL, in het bijzonder de masteropleiding Fiscaal Recht, in het algemeen vlot verloopt.

Overwegingen

Het panel concludeert op basis van de bestudeerde eindwerkstukken en van de gesprekken met studenten en alumni dat de studenten bij het afronden van hun bacheloropleiding in voldoende mate de eindkwalificaties van de opleiding realiseren. Van de deeltijdopleiding waren nog geen eindwerken beschikbaar. De bachelorwerkstukken van de voltijdstudenten waren over het algemeen van voldoende niveau. Studenten zijn na de bacheloropleiding in staat om zonder hiaten door te stromen naar een fiscaal-juridische masteropleiding.

Conclusie

Bacheloropleiding Fiscaal Recht: het panel beoordeelt Standaard 4 als 'voldoende'.

ALGEMEEN EINDOORDEEL

De bacheloropleiding Fiscaal Recht van de EUR heeft eindkwalificaties geformuleerd die qua inhoud, oriëntatie en niveau voldoen aan nationale en internationale eisen. Het panel ondersteunt het voornemen van de opleiding om meer aandacht aan Engelse taalvaardigheid te besteden in de eindkwalificaties. Het adviseert de eindkwalificaties ten aanzien van de sociaalwetenschappelijke disciplines op een realistischer niveau te formuleren. Gezien de eisen van het beroepenveld vindt het panel het terecht dat ESL een aparte bacheloropleiding Fiscaal Recht aanbiedt, die qua eisen overeenkomt met de andere fiscaal-juridische opleidingen in Nederland. Het onderscheidende profiel van de ESL-opleiding ligt in het gekozen didactische model voor de voltijdopleiding, het Probleemgestuurd Leren (PGL). Voor de deeltijdstudenten werkt de opleiding met *blended learning*. Het PGL-onderwijs, gecombineerd met aanwezigheidsverplichting en het voorkomen van concurrentie tussen vakken door een seriële programmering, slaagt erin een actieve studiehouding tot stand te brengen bij de studenten en versterkt hun analytische en presentatievaardigheden. Wel

wijst het panel op de nadelen van deze programma-opzet, die een beperkt aantal contacturen met zich meebrengt en die door de korte duur van de blokken de vraag oproept of de opgedane kennis en inzichten (ondanks herhaling in opeenvolgende bachelorjaren) wel voldoende beklijven op de lange termijn. Het programma is logisch opgebouwd en biedt een samenhangend curriculum, waarin alle relevante onderdelen aan de orde komen. Er zijn plannen om de vaardighedenleerlijn te versterken, wat het panel ondersteunt. Het onderwijs wordt verzorgd door een beperkt, maar voldoende aantal betrokken en vakinhoudelijk goede docenten. Tutoren spelen een essentiële rol in het PGL-onderwijs en in de studiebegeleiding. Zij zijn inhoudelijk voldoende gekwalificeerd. Het toetsstelsel en de toetsen zitten goed in elkaar, mede door de werkzaamheden van de toetscommissie. Het panel zet vraagtekens bij het systeem van compensatoir toetsen. Het waardeert de inmiddels gedane aanpassing van de regeling, die toetsing van de eindkwalificaties in voldoende mate in het programma verankert, maar adviseert beperking van de compensatie in B1 tot één toets. De examencommissie ziet goed toe op de toetskwaliteit en het waarborgen van de eindkwalificaties. Uit de eindwerkstukken van studenten en hun prestaties in vervolgoopleidingen blijkt dat zij de beoogde eindtermen in voldoende mate realiseren.

Conclusie

Het panel beoordeelt de *bacheloropleiding Fiscaal Recht* als 'voldoende'.

BIJLAGEN

BIJLAGE 1: CURRICULA VITAE VAN DE PANELLEDEN

Em. prof. mr. I.F. (Ige) Dekker (voorzitter) is emeritus hoogleraar Internationaal Institutioneel Recht aan de Universiteit Utrecht. Na zijn afstuderen in 1974 vervulde hij diverse functies aan de Rijksuniversiteit Groningen, de Vrije Universiteit Amsterdam, Universiteit Twente en Universiteit Utrecht. Hij heeft ervaring als onderwijsdirecteur bij de Universiteit Twente en de Universiteit Utrecht en was in Utrecht zes jaar lang hoofd van het departement Rechtsgeleerdheid. Sinds zijn pensionering in 2015 heeft hij (tijdelijke) advies- en bestuurlijke functies bij de Universiteit Utrecht en de Open Universiteit. Zijn vakgebied is het internationaal en Europees recht, met een bijzondere belangstelling voor het recht van internationale organisaties, het internationaal oorlogsrecht, het internationaal investeringsrecht en de theoretische grondslagen van het internationale recht. Hij publiceerde over de juridische betekenis van structureel geweld, de Europese Unie als rechtseenheid, de aansprakelijkheid van internationale organisaties, het internationale misdrijf van agressie, de internationale rechtspraak over internationale organisaties en recente ontwikkelingen in het investeringsrecht.

Prof. dr. mr. P.P.T. (Paul) Bovend'Eert (vice-voorzitter) studeerde Nederlands recht aan de Katholieke Universiteit Nijmegen, waar hij in 1988 promoveerde. In 1999 werd hij hoogleraar Staatsrecht aan diezelfde instelling, inmiddels de Radboud Universiteit. Hij doceert in de masteropleiding Politiek en Parlement (Faculteit der Letteren) en aan de Academie voor de Wetgeving in Den Haag. Van 1995 tot 2001 en van 2008 tot 2010 was hij vice-decaan en van 2010 tot 2014 decaan Onderwijs van de Nijmeegse Faculteit der Rechtsgeleerdheid. In zijn wetenschappelijk onderzoek ligt een sterke nadruk op vraagstukken van institutioneel staatsrecht, meer in het bijzonder betreffende de regering, het parlement en het parlementaire stelsel, de rechterlijke organisatie en de constitutionele positie van de Koning. Hij heeft diverse onderzoeksprojecten uitgevoerd over het proces van wetgeving in het Nederlandse parlement en in het *US Congress*. In 2017 maakt hij deel uit van een door de ministerraad ingestelde adviescommissie betreffende ontwikkelingen rond het inkomen van de Koning. Hij publiceert veelvuldig. Van zijn hand is onder meer het handboek *Inleiding Constitutioneel recht* verschenen.

D.H. (Daniëlle) Arnold LLB (studentlid) heeft het Utrecht Law College van de Universiteit Utrecht afgerond en volgt op dit moment de tweejarige Legal Research Master aan diezelfde universiteit. Vanuit deze juridische onderzoeksmaster zet zij momenteel haar juridische kennis en onderzoeksvaardigheden in ten behoeve van verschillende onderzoeksprojecten. Haar onderzoeksprofiel betreft het Nederlands bestuursrecht, Europees recht en de raakvlakken tussen beide rechtsgebieden. Van 2012 tot 2015 was ze redacteur van het juridisch verenigingsblad *OpRecht*, en in 2014 en 2015 was ze voorzitter van de internationale studievereniging SIB-Utrecht.

Prof. dr. mr. A.L.B. (Aurelia) Colombi Ciacchi studeerde aan de universiteiten van Triëst (Italië) en Kiel (Duitsland). Ze promoveerde in 1998 aan de universiteiten van Triëst en Bergamo (Italië) en in 2004 aan Bucerius Law School (Duitsland). Sindsdien is ze als onderzoeker aan diverse internationale universiteiten verbonden geweest, waaronder die in Rome, Kiel, Bremen en Oxford. Sinds 2010 is ze hoogleraar Law and Governance aan de Rijksuniversiteit Groningen, waar ze tot 2016 academisch directeur was van het Groningen Centre for Law and Governance. Haar onderzoek richt zich op Europees recht, rechtsvergelijking en de doorwerking van fundamentele rechten in het Europese privaatrecht. Van haar hand zijn vele publicaties verschenen in boeken en internationale vaktijdschriften. Aurelia Colombi Ciacchi is hoofdredacteur van het vaktijdschrift *European Journal of Comparative Law and Governance*.

Dr. mr. W.H.F.M. (Wouter) Cortenraad studeerde Rechten aan de University of Toronto (Canada) en Maastricht University, waar hij in 1999 promoveerde. Hij heeft gewerkt als bedrijfsjurist bij Shell Internationale Petroleum Maatschappij B.V. in Den Haag (1991-1995) en als advocaat bij Allen & Overy LLP in Amsterdam (1995-2000). In 2000 werd Wouter Cortenraad benoemd tot rechter, aanvankelijk voor de Rechtbank Utrecht en sinds 2005 voor het Gerechtshof Amsterdam, vanaf 2009 in de rang van senior raadsheer. In deze functies behandelt en behandelde hij uiteenlopende zaken

op het gebied van het consumentenrecht, het arbeidsrecht, het burgerlijk recht en het handelsrecht, met inbegrip van het financiële recht. Naast zijn reguliere werkzaamheden treedt Cortenraad regelmatig op als arbiter in nationale en internationale arbitrages onder auspiciën van het Nederlands Arbitrage Instituut te Rotterdam.

Prof. dr. P.H.J. (Peter) Essers werd na zijn studie Fiscale Economie (adjunct-)inspecteur van 's Rijksbelastingen bij het Ministerie van Financiën in Den Haag. In 1984 werd hij universitair docent Belastingrecht aan Tilburg University, waar hij in 1989 promoveerde. Hij werd in 1991 benoemd tot hoogleraar Belastingrecht aan Tilburg University. Sinds dat jaar is hij ook voorzitter van de vakgroep Belastingrecht van Tilburg Law School. Van 1998 tot 2012 was hij decaan van de Rechtenfaculteit van Tilburg University. Hij was namens het CDA Lid van de Eerste Kamer (2003-2015), waar hij tevens voorzitter van de commissie Financiën was. Hij is voorzitter van het Academic Committee of European Association of Tax Law Professors en lid van het Executive Committee van deze organisatie. Sinds mei 2017 is hij voorzitter van de Vereniging voor Belastingwetenschap.

Em. prof. dr. mr. G.E. (Gerrit) van Maanen is emeritus en honorair hoogleraar Privaatrecht aan Maastricht University. Hij studeerde Nederlands recht en wijsbegeerte aan de Rijksuniversiteit Groningen waar hij in 1986 promoveerde. In 1989 werd hij benoemd tot hoogleraar Privaatrecht aan Maastricht University. Hij is gedurende vele jaren nauw betrokken geweest bij de ontwikkeling en evaluatie van het onderwijs in de Juridische Faculteit, als voorzitter van de opleidingscommissie Nederlands Recht en later als opleidingsdirecteur. Gerrit van Maanen is gespecialiseerd in het privaatrecht, in het bijzonder het eigendomsrecht, onrechtmatige daad en overheids-aansprakelijkheid. Van 2002 tot 2011 was hij hoofdredacteur van *Het Nederlands Tijdschrift voor Burgerlijk Recht*. Momenteel is hij werkzaam als raadsheer-plaatsvervanger in het Gerechtshof Den Bosch en als onafhankelijk adviseur voor verschillende organisaties.

Em. prof. dr. mr. T.A. (Theo) de Roos is emeritus hoogleraar Strafrecht aan Tilburg University. Hij studeerde Rechten aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. Na zijn afstuderen in 1972 werkte hij als docent Recht bij de Sociale Academie De Horst in Driebergen. Theo de Roos promoveerde in 1987 aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Van 1977 tot 2010 werkte hij als advocaat bij De Roos & Pen advocaten in Amsterdam. Daarnaast was hij hoogleraar Strafrecht, van 1990 tot 1997 aan de Rijkuniversiteit Limburg, van 1997 tot 2005 aan de Universiteit Leiden en van 2005 tot zijn pensionering in 2013 aan de Universiteit van Tilburg. Sinds 2013 is hij raadsheer-plaatsvervanger in het Gerechtshof Den Bosch. Ook doceert hij aan de beroepsopleiding van de Nederlandse orde van advocaten, de Academie voor de Rechtspraak, het Studiecentrum Rechtspleging en OSR Juridische Opleidingen en is hij actief in diverse commissies op het gebied van recht en rechtspraak.

BIJLAGE 2: DOMEINSPECIFIEK REFERENTIEKADER

Inleiding

Voor u ligt het herziene Domeinspecifiek Referentiekader Rechtsgeleerdheid. Dit kader schetst de uitgangspunten van waaruit opleidingen invulling geven aan hun curricula. Het geeft aan wat mag worden verwacht van de inhoud en het niveau van opleidingen, wat opleidingen beogen te bereiken en wat de maatschappij derhalve kan verwachten van een afgestudeerde bachelor- en masterjurist. Het kader is nadrukkelijk geschreven voor de wetenschappelijke bachelor- en masteropleidingen, die op basis van door hun zelf gekozen eindkwalificaties tot de Visitatiegroep Rechtsgeleerdheid behoren of, in het kader van een zogenaamde Toets nieuwe opleiding, willen gaan behoren.

Het kader geeft geen uitputtende lijst aan van rechtsgebieden of juridische relevante aandachtsgebieden waartoe die opleidingen zich zouden moeten beperken. Evenmin rangordes, antwoorden op methodologische discussies of de wijze waarop een opleiding invulling geeft aan beroepseisen. Elke opleiding geeft zelf aan waar zij denkt te staan op die grote rechtsgeleerde wereldkaart. Formeel doet zij dat in de onderwijs- en examenregeling, materieel in de documenten die aan visitatiecommissies worden aangeboden bij het verzoek tot beoordeling van een opleiding ten behoeve van accreditatie.

Wat wel wordt aangetroffen is een blauwdruk van hetgeen de wetenschap en maatschappij mag verwachten van een afgestudeerde, academisch opgeleide jurist - en dus van een juridische opleiding - in termen van kennis, attitude en vaardigheden. Dat het kader is herzien betekent geenszins dat de onder het oude kader aangeboden opleidingen niet meer van deze tijd zouden zijn. In tegendeel, ook het vorige kader droeg de opleidingen al op om open te staan voor nieuwe ontwikkelingen zoals de mondialisering van de maatschappij en de informatisering van de samenleving. Nadrukkelijker dan voorheen zijn in dit kader de kennis, attitude en vaardigheden die met hedendaagse ontwikkelingen samenhangen omschreven en worden opleidingen uitgedaagd daar in hun doestellingen en eindkwalificaties ook blijf van te geven.

Het Disciplineoverleg Rechtsgeleerdheid denkt met dit Domeinspecifiek Referentiekader enerzijds de visitatiecommissies die de komende jaren opleidingsbeoordelingen moeten uitvoeren binnen de Visitatiegroep een adequate basis te hebben aangereikt om die beoordeling te kunnen uitvoeren. Anderzijds geeft het de noodzakelijke ruimte om een eigen, zo men wil onderscheidend, gezicht te geven aan de afzonderlijke opleidingen die in deze breed samengestelde Visitatiegroep worden aangeboden.

Utrecht, december 2015

Namens disciplineoverleg Raad van Decanen Rechtsgeleerdheid,

Prof.mr. A.M. Hol,
voorzitter

Totstandkoming

Op 18 december 2015 heeft het disciplineoverlegorgaan Raad van Decanen Rechtsgeleerdheid (RDR) dit domeinspecifiek referentiekader vastgesteld, ten behoeve van opleidingsbeoordelingen van de Visitatiegroep WO Rechtsgeleerdheid. Het betreft een gezamenlijk kader domeinspecifieke eisen voor alle rechtsgeleerde bachelor- en masteropleidingen die de juridische faculteiten van de Nederlandse universiteiten aanbieden. Voorliggend domeinspecifiek referentiekader vervangt het referentiekader dat in december 2009 door de toenmalige Raad van Decanen Rechtsgeleerdheid is vastgesteld.

Onder opleiding wordt hierna uitsluitend verstaan: een opleiding die is opgenomen in het Centraal Register Opleidingen Hoger Onderwijs (CROHO). Waar hierna over 'jurist' wordt gesproken, wordt bedoeld op de academisch opgeleide juristen, tenzij anders vermeld.

1. Rechtswetenschappelijke opleidingen en beroepen in maatschappelijke context

Rechtsgeleerde bachelor- en masteropleidingen hebben tot doel disciplinebekwame en maatschappelijk betrokken juristen op te leiden en te vormen, met een kritische, academische geest, die in staat zijn zelfstandig probleemsituaties te ontleden teneinde een oplossing te formuleren. Daartoe moeten zij analytisch, kritisch evaluatief, maar ook synthetisch kunnen denken. Het wetenschappelijk niveau en de maatschappelijke relevantie van de opleiding moeten zijn gegarandeerd. Communicatieve vaardigheden, informatievaardigheden en onderzoeksvaardigheden hebben nadrukkelijk een plaats in de opleidingen, waarbij voldoende aandacht is voor actuele ontwikkelingen in relatie tot hun maatschappelijke achtergrond. De academische opleiding tot jurist dient als het ware "in context" te worden beschouwd.

De relatie tussen het recht en de samenleving verandert voortdurend. De samenleving is pluriform en kent een mondiale oriëntatie, waardoor zij almaar complexer wordt. Die ontwikkeling geldt ook voor het recht. Het recht bestaat al lang niet meer alleen uit Nederlandse wetgeving en rechtspraak, maar ontstaat evenzeer in interactie met internationale en Europese regelgeving en rechtspraak, via beleidsregels, aanbevelingen, convenanten, zelfregulering, Europese harmonisatie, beïnvloeding door rechtsvergelijking, enzovoorts. Burgers zijn mondig, het aantal rechtsregels blijft groeien en de samenleving is sterk gejuridiseerd. Europese integratie en mondialisering maken Europees recht, internationaal recht steeds belangrijker. De informatiemaatschappij van de 21e eeuw en haar juridische problemen, maar ook de verwachtingen die de samenleving heeft ten aanzien van het recht, trekken zich steeds minder aan van landsgrenzen, terwijl aan de andere kant de traditionele grenzen in juridische en maatschappelijke zin opnieuw aan belang winnen. Een afgestudeerd jurist moet, in welke context hij of zij ook komt te werken, daarom steeds vaker alert zijn op rechtssystemen en rechtsculturen van andere landen.

Binnen de visitatiegroep Rechtsgeleerdheid worden opleidingen aangeboden die voorzien in de vraag naar academisch breed geschoolde juristen, generalisten, in het bijzonder voor de eerstelijns advisering en beleidsvoorbereiding en overigens op een veelheid aan plaatsen op de arbeidsmarkt. Daarnaast zijn er gespecialiseerde masteropleidingen die voorzien in afgestudeerden die zich kunnen ontwikkelen tot academisch geschoolde specialisten en die zich op hun terrein kunnen meten met hun academische beroepsgenoten waar ook ter wereld. En tot slot zijn er opleidingen juist meer gericht op verbreding van het rechtsgebied waarover de opleiding zich uitstrekt.

Juristen werken in uiteenlopende functies en rollen. Er zijn meer juristen werkzaam buiten de traditionele juridische (toga)beroepen dan daarbinnen. De juridische opleidingen bereiden voor op deze traditionele beroepen, maar evenzeer op een veelheid aan andere werkzaamheden waarvoor academische attitude, kritische analyse, schrijf- en spreekvaardigheid vereist zijn en juridische deskundigheid gewenst is. De juridische opleidingen richten zich daarom niet alleen op de beroepsvereisten voor advocatuur, rechterlijke macht, fiscaliteit en notariaat, de zogenaamde togaberoepen, ook al vormen de beroepsvereisten de kern van bepaalde opleidingen. Alle opleidingen streven een goede afstemming na met de arbeidsmarkt door het onderhouden van contacten met het afnemend beroepenveld. Dat gebeurt onder meer via contacten met

beroepsorganisaties en werkgevers, door middel adviesraden, met alumni, met gastdocenten, stages en loopbaanoriëntatie. Daarnaast moet een bachelorjurist voor wat betreft (onderzoeks)vaardigheden voldoende zijn toegerust om in beginsel te kunnen worden toegelaten tot een rechtsgeleerde (onderzoeks)master en een masterjurist tot een promotietraject, ook al kiest slechts een heel klein deel van de afgestudeerden voor een carrière als onderzoeker.

In de ruim tien jaar dat de bachelor-masterstructuur bestaat heeft zich geen nadrukkelijk beroepsperspectief voor de academisch opgeleide bachelorjurist ontwikkeld en bestaat er geen duidelijk identificeerbare arbeidsmarkt voor afgestudeerden met uitsluitend een academische bacheloropleiding (LL.B). Veel afgestudeerde bachelors werken in een juridisch relevante omgeving, maar daaruit is vooralsnog geen vertaalslag te maken die noodzaakt tot specifieke beroepsvaardigheidseisen voor een bacheloropleiding. De arbeidsmarkt voor academisch opgeleide juristen geeft nog steeds de voorkeur aan juristen met een afgeronde masteropleiding. Veruit de meeste studenten in de universitaire juridische opleidingen kiezen er daarom voor om na een bacheloropleiding ook een masteropleiding af te ronden. Niet alleen vanwege het verruimde arbeidsmarktperspectief, maar ook omdat het een wettelijke eis is voor de toegang tot de togaberoepen.

Ook bacheloropleidingen streven er niettemin naar om studenten voor te bereiden op hun toekomstig bestaan als jurist. Dat kan door die beroepspraktijk herkenbaar te doen zijn in de inhoud en de samenstelling van het onderwijsprogramma, maar ook via extracurriculaire activiteiten en loopbaanvoorbereiding.

Een 'jurist' is met de komst van juridische HBO-opleidingen niet meer als vanzelfsprekend iemand met een universitair getuigschrift dat kwalificeert voor de traditionele juridische beroepen (zittende en staande magistratuur; advocatuur; notariaat, belastingadviseur); een meester in de rechten (mr.).

Hoewel ook de juristen met een HBO-opleiding de titel Bachelor of Laws (LL.B) mogen voeren, is er een duidelijk verschil tussen de HBO-opleidingen en de academische rechtswetenschappelijke opleidingen. Het onderscheidend kenmerk is dat in wetenschappelijke (juridische) opleidingen de fundamentele worden gelegd voor het eigen maken van de methode van rechtswetenschappelijk onderzoek, zoals tot uiting gebracht in de eindkwalificaties van de opleidingen. Dit komt vooral naar voren in de inhoud van het programma, de diepgang en de wijze waarop het recht wordt benaderd. De academische bachelor- en masteropleidingen richten zich op het opleiden van juristen die onafhankelijk en kritisch hebben leren denken, die niet alleen antwoorden op vragen leren vinden, maar evenzeer vragen blijven stellen bij de antwoorden. De toegang tot de traditionele togaberoepen is wettelijk geregeld en vereist zowel een academische bachelorgraad (LL.B) als de graad Master of Laws (LL.M).¹

De LL.M-jurist zal in Nederland – en met name in de uitoefening van genoemde togaberoepen - in de meeste gevallen de equivalente titel meester in de rechten (mr.) voeren.

2. Mogelijkheden tot (inter)nationale vergelijking

Zowel buiten als binnen Europa worden rechtswetenschappelijke opleidingen gekenmerkt door hun zeer uiteenlopende inbedding en structuur, grote verschillen in toelating en studieduur. Daarnaast kennen alle landen afzonderlijke regelgeving ten aanzien van de toegang voor afgestudeerde juristen tot de advocatuur, rechterlijke macht, fiscaliteit en notariaat, welke van invloed is op de oriëntatie en het beoogde eindniveau. Curricula van opleidingen kunnen uiteraard worden vergeleken, maar een serieuze internationale benchmark van doelstellingen, niveau en oriëntatie van rechtswetenschappelijke opleidingen is vooralsnog niet mogelijk.

---

¹ Bij Koninklijk besluit van 18 september 2008 (Stb. 2008, 383) de beroepsvereisten voor advocatuur en rechterlijke macht, en notaris gewijzigd in verband met de gelijkstelling in het kader van de vereisten voor toetreding tot geregelde juridische beroepen, van de aan een hogeschool verkregen graad Bachelor, bij afronding van de opleiding HBO-rechten met een schakelprogramma, met de aan een universiteit verkregen graad Bachelor op het gebied van het recht. Het schakelprogramma omvat onderwijsseenheden op het gebied van recht die worden aangeboden door een universiteit of de Open Universiteit met een totale studielast van ten minste 60 studiepunten.

De Duitse benchmarkorganisatie CHE staat niet open voor buitenlandse rechtenopleidingen, terwijl dat al wel is gedaan ten aanzien andere disciplines.² Ook het EU-project Tuning Sectoral Framework for Social Sciences leidde niet tot een geharmoniseerde set van eindkwalificaties van en voor juridische opleidingen.³ Er zijn enkele nationale buitenlandse benchmarks van juridische opleidingen beschikbaar, zoals de Benchmarks for Law in Groot-Brittannië, waarin de vereiste kennis, vaardigheden en attitude van bachelors en masters zijn vastgelegd voor visitatie en accreditatie van de opleidingen aldaar.⁴ Bovendien is de bruikbaarheid hiervan voor continentaal-Europese opleidingen beperkt vanwege de grote verschillen tussen de rechtssystemen van Common Law en Civil Law.

De Bologna- en Lissabonakkoorden hebben zeker op de inhoud van het juridisch onderwijs in de EU een harmoniserend effect gehad. In het kader van de toetreding tot de EU hebben nieuwe EU-lidstaten hun opleidingen vaak al op de bachelor-masterstructuur gebaseerd, de oude lidstaten zijn nog doende om hun onderwijssystemen te hervormen en te harmoniseren. Daarbij wordt soms gekozen voor oplossingen die juist de onderlinge vergelijkbaarheid weer bemoeilijken, zoals bijvoorbeeld in Duitsland, dat zich juist naar een gevarieerder opleidingsaanbod door ontwikkelt.⁵ Dit alles leidt tot de conclusie dat een serieuze internationale vergelijking van doelstellingen, niveau en oriëntatie van rechtswetenschappelijke opleidingen vooralsnog niet mogelijk is of in ieder geval niet zinvol is.

Voor wat betreft de vergelijking van opleidingen op nationaal niveau kan worden vastgesteld dat tussen de juridische faculteiten in Nederland veel informatie-uitwisseling en afstemming plaatsvindt, onder andere over onderwijsvernieuwingen, onderzoek, de interpretaties van accreditaties en de invulling van de beroepsvereisten. Er is geregeld landelijk overleg tussen de decanen in de RDR; afgeleid daarvan komen zo nodig de portefeuillehouders onderwijs en de directeurs bedrijfsvoering bij elkaar om onderwijsgerelateerde, organisatorische en financiële onderwerpen te bespreken en ervaringen en gegevens uit te wisselen. Ten slotte vindt er regelmatig landelijk overleg en afstemming plaats op ambtelijk niveau in het Landelijk Overleg Beleidsmedewerkers. De RDR en de afzonderlijke faculteiten doen bovendien hun voordeel met de *good practices* die visitatiepanels constateren en waarvan zij in de beoordelingsrapportages aan de NVAO verslag doen. De RDR is in gesprek met vertegenwoordigers van het divers samengestelde, afnemende beroepenveld. Zo overlegt de RDR met de Raad voor de Rechtspraak en de Nederlandse Orde van Advocaten om ter precisering van de toepasselijke wettelijke bepalingen een standaard vast te stellen voor het 'civiel effect' van juridische opleidingen. Dat gebeurt in de vorm van een convenant.

Er kan derhalve worden gesteld dat enige vorm van nationale *benchmarking* plaatsvindt, doorgaans in een informele sfeer, behalve daar waar het nationale onderwijsvisitaties betreft en de beperkingen met betrekking tot voornoemd convenant. In dat kader voert het discipline-overleg ook formele taken uit.

3. Beroepsvereisten

Bij en krachtens de wet is de toegang tot de rechterlijke macht, de advocatuur en het notariaat geregeld. In de praktijk betekent dit dat er eisen worden gesteld aan de inrichting van bachelor- en masteropleidingen die moeten voorzien in toelating tot vervolgoopleidingen die opleiden voor functies in de rechterlijke macht, de advocatuur, het notariaat en de fiscaliteit.

² Gemeinnütziges Centrum für Hochschulentwicklung: www.che.de.

³ Uit het eindrapport van 2012: 'Consequently, even the proto list of the competences required by students and future practitioners of law are still at this stage no more than embryonic.' Tuning Sectoral Framework for Social Sciences – Final Report, 2008, blz. 45. Zie verder de landenoverzichten in annex 4 behorende bij het rapport (<http://tuningacademy.org/sqf-social-sciences/?lang=en>).

⁴ Er is een herziene versie in concept verschenen: Subject Benchmark Statement Law: Draft for Consultation March 2015 (<http://www.qaa.ac.uk/en/Publications/Documents/SBS-consultation-Law-15.pdf>).

⁵ Neue Wege in der Juristenausbildung, Essen, 2010, http://www.stifterverband.info/wissenschaft_und_hochschule/lehre/juristenausbildung/.

De opleidingen die voor voorbereiding op de vervolgoopleidingen kiezen, maken dat in hun onderwijs- en examenregeling duidelijk door daarin de wettelijke beroepsvereisten en de nadere precisering ervan in het convenant, als hiervoor beschreven, nadrukkelijk op te nemen. De examencommissies van deze opleidingen zullen daartoe specifieke verklaringen afgeven, op basis waarvan de vervolgoopleidingen kunnen bepalen of een opleiding aan bedoelde eisen voldoet.

4. Eindkwalificaties van de bachelor- en masteropleidingen

Op basis van nationale en relevante internationale vergelijkingen van eindkwalificaties bij vergelijkbare opleidingen en in een poging een maximale aansluiting te realiseren op het - zeer diverse - beroepenveld, maakt iedere rechtswetenschappelijke opleiding keuzes bij het opstellen van de eindkwalificaties. Deze maken deel uit van de Onderwijs- en Examenregeling (OER) van een afzonderlijke opleiding. Binnen deze eindkwalificaties komen ten minste drie categorieën aan de orde.

A. Kennis en inzicht

De afgestudeerde jurist beheerst de juridische kernleerstukken van het rechtsgebied of de rechtsgebieden waarop de opleiding zich oriënteert. Dat geldt zowel voor de materiële en formele, als voor de historische en theoretische aspecten ervan.

Parate kennis alleen is echter niet voldoende. Opleidingen streven daarom naar het ontwikkelen van 'werkelijk inzicht in het recht' bij hun studenten, in een academische omgeving waarin de 'waaromvragen' kunnen bloeien. Dat betekent dat naast de vorenbedoelde vakinhoudelijke kennis, methoden worden gedoceerd waarmee de nieuwste relevante ontwikkelingen en veranderingen kunnen worden bijgehouden. Inzicht in verschillen tussen grote juridische families (zoals tussen *common* en *civil law*), in de historische en filosofische ontwikkeling van het recht en voor zover de aard van de opleiding dit vereist of toelaat, in de methode van rechtsvergelijking, kunnen worden geïntegreerd in het onderwijs,. De afgestudeerd jurist moet aldus in staat zijn om permanent zijn juridische kennis te actualiseren en zich eventueel op nieuwe terreinen te specialiseren.

B. Academische en juridische vaardigheden

Het voorgaande veronderstelt een groeiende nadruk op het verwerven van academische en juridische vaardigheden: (een leven lang) leren en het verwerven van een internationale attitude. Het veronderstelt ook dat de afgestudeerd jurist in staat is te reflecteren op het recht en maatschappelijke vraagstukken kan vertalen naar de taal die het recht hanteert om die vragen op te lossen. Tijdens de opleiding wordt de student gestimuleerd te zoeken naar vragen en problemen én naar antwoorden en oplossingen; hij wordt in staat gesteld een analytisch vermogen te ontwikkelen en hij leert kritisch te denken, te schrijven en te presenteren.

Daarbij is het vermogen om een juridische casus te kunnen formuleren en op te lossen essentieel. De afgestudeerd jurist dient daarvoor in staat te zijn op adequate wijze de relevante feiten te kunnen verzamelen, te verwerken en te waarderen en de rechtsregels daarop toe te passen. Van de jurist wordt verwacht dat hij een maatschappelijk probleem juridisch kan duiden en mogelijke handelingsrichtingen weet te schetsen.

Een jurist moet bovendien in staat zijn juridische kennis en een juridisch oordeel schriftelijk en mondeling aan vakgenoten, maar ook in andere professionele omgevingen over te dragen. Daarmee staat de taal als werkinstrument van de jurist centraal. Een correcte, goede en heldere mondelinge en schriftelijke beheersing van de Nederlandse taal (of van de Engelse taal indien de voertaal van de opleiding (deels) Engelstalig is) is onontbeerlijk. Daarbij dienen studenten tijdens hun opleiding, indien dit voor die opleiding relevant is, gelegenheid te krijgen kennis op te doen van de Engelse juridische terminologie in de huidige maatschappelijke context.

C. Academisch burgerschap / attitude

Tijdens de opleiding moet de aankomend jurist zich de rechtscultuur of de rechtsculturen eigen maken. Hij moet een beroepsethische houding ontwikkelen en zich ervan bewust zijn in welke

maatschappelijke context het recht functioneert en wat, in samenhang daarmee, zijn maatschappelijke verantwoordelijkheid is. Het onderwijs en de onderwijsomgeving zijn de student hierbij behulpzaam. Het is belangrijk dat het onderwijs zodanig is ingericht dat maatschappelijke interesse wordt gestimuleerd en dat een natuurlijke belangstelling wordt gewekt voor juridische vraagstukken en het juridisch denken, evenals voor de functie van het recht in de samenleving.

5. Eindniveau

Opleidingen dienen op transparante wijze aan te geven hoe studenten in staat worden gesteld het eindniveau te bereiken én op welke wijze studenten kunnen aantonen dat zij het eindniveau hebben bereikt. Daarvoor wordt de basis in de eerste plaats gevormd door de toetsresultaten, werkstukken en presentaties.

Voor de juridische bacheloropleidingen geldt dat het bereikte eindniveau ook wordt weerspiegeld in een bachelorscriptie, bachelorthesis of eindwerkstuk, de benaming doet er niet toe. Het beantwoorden van een rechtsvraag met behulp van erkende rechtswetenschappelijke methoden en het verslag van het uitvoeren van het onderzoek dat daaraan ten grondslag ligt vormen daarvan de kern.

De bachelorthesis - of een andere vorm van eindwerkstuk - heeft niet als doel aan te tonen dat alle eindkwalificaties van de bacheloropleiding zijn behaald. Belangrijke vaardigheden als mondelinge vaardigheden worden daarmee bijvoorbeeld niet getoetst, evenals het inzicht in alle voor de bacheloropleiding relevante rechtsgebieden. Daarnaast speelt ook het gegeven dat in de meeste juridische bacheloropleidingen slechts een relatief gering aantal studiepunten beschikbaar is voor het eindwerkstuk. In de juridische bacheloropleidingen staat doorgaans het opdoen van onderzoeksvaardigheden, in de vorm methoden- en techniekenvakken, niet centraal. Het opdoen van onderzoeksvaardigheden is onderdeel van de algemene academische vorming van juristen en gebeurt vooral bij de behandeling van de afzonderlijke rechtsgebieden. Het staat opleidingen bovendien vrij om accenten aan te brengen die de eigen kleur van een opleiding weergeven. Die kleur zal dan ook tot uitdrukking komen in het eindwerkstuk.

Voor de masterthesis geldt hetzelfde, met het verschil dat het verder ontwikkelen van onderzoeksvaardigheden in de masteropleiding doorgaans een belangrijkere plaats inneemt, alleen al vanwege het feit dat het behalen van iedere juridische master in principe toegang geeft tot een promotietraject. Daarnaast worden er naast de reguliere masteropleidingen ook gespecialiseerde onderzoeksmasters aangeboden, waarin juist het opdoen van onderzoeksvaardigheden centraal staat. Bovendien wordt de ook voor de overige academische beroepspraktijk noodzakelijke verdieping pas in de masterfase bereikt. Dit komt onder andere tot uitdrukking in de plaatsing van de masterthesis in het curriculum, het doorgaans grotere aantal studiepunten dat in de master is ingeruimd voor het eindwerkstuk en de inhoudelijke eisen die daaraan worden gesteld.

6. Algemene kenmerken en doelstellingen van de bachelor- en masteropleidingen

Hierboven is reeds aangegeven dat het opleidingspalet breed is, zowel in aantal, in de gekozen specialisaties als in kleur. Dat neemt niet weg dat juridische opleidingen gemeenschappelijke kenmerken hebben – en moeten hebben. Deze kenmerken hoeven niet bij elke opleiding in dezelfde mate aanwezig te zijn, maar ze moeten in de kern van iedere juridische opleiding wel enige weerklink vinden. Hoe opleidingen dat concreet doen, ligt vast in de Onderwijs- en Examenregeling (OER) van een opleiding.

In rechtswetenschappelijke bacheloropleidingen staan de volgende kenmerken centraal:

- a. de maatschappelijke functie van het recht;
- b. de kernbegrippen van de voornaamste rechtsgebieden binnen het recht: het privaatrecht, het staatsrecht, het bestuursrecht, het strafrecht, het Europees recht, het internationaal recht en, voor fiscale en notariële opleidingen, het belastingrecht;
- c. het recht als samenhangend systeem;

d. de theoretische grondslagen en de historische ontwikkeling van het recht en, voor fiscale en notariële opleidingen, de economische aspecten van het recht.

In rechtswetenschappelijke masteropleidingen wordt de kennis van één of meerdere rechtsgebieden of specifieke onderwerpen daarbinnen, verder verdiept. Centrale kenmerken zijn:

e. de maatschappelijke functie van het (rechts)gebied dat door de opleiding wordt bestreken, de grenzen alsook de betrekkelijkheid ervan;

f. verdieping of verbreding van de kernbegrippen van één of meerdere rechtsgebieden (het privaatrecht, het staatsrecht, het bestuursrecht, het belastingrecht, het strafrecht, het Europees recht en het internationaal recht);

g. de plaats van het bestreken rechtsgebied in het samenhangend systeem van het recht;

h. de theoretische grondslagen en de historische ontwikkeling van het rechtsgebied en, voor fiscale en notariële opleidingen, economische aspecten van het recht.

Met academische juridische opleidingen wordt voorts beoogd:

i. het verwerven van kennis van en inzicht in het recht, waarbij het recht wordt beschouwd mede in zijn Europese, internationale en rechtsvergelijkende context;

j. te reflecteren op de grenzen van het recht, alsook de betrekkelijkheid ervan;

k. het verwerven van academische en juridische vaardigheden. Daaronder wordt in dit kader verstaan:

1. het vermogen om als een academicus over het recht na te denken;

2. het vermogen om met vakgenoten en met niet-juristen vanuit de opgedane kennis en het verkregen inzicht te communiceren, gebruikmakend van een analytische houding en uitstekende spreek- en schrijfvaardigheden;

3. het vermogen tot het toepassen van een relevant wetenschappelijk instrumentarium;

4. het vermogen om deel te nemen aan het wetenschappelijk debat;

5. het vermogen om kennis te vergaren, te waarderen, te verwerken en toe te passen;

6. het vermogen om specifieke kennis op het gebied van het recht toe te passen in een bredere

wetenschappelijke, historische, filosofische, ethische en maatschappelijk-culturele context;

7. het vermogen om kritisch te kunnen omgaan met rechtsregels en rechtspraak en daarbij nieuwe oplossingen te zoeken en te vinden;

8. het vermogen om nieuwe ontwikkelingen en nieuwe rechtsgebieden bij te houden en te exploreren;

9. het vermogen om te gaan met de toenemende mondialisering, Europeanisering en internationalisering van het recht.

l. het ontwikkelen van academisch burgerschap dat besef inhoudt van een beroepsethische houding en bewustwording van de maatschappelijke context waarin het recht functioneert, alsmede de maatschappelijke verantwoordelijkheid die hiermee ontstaat voor de academisch opgeleide jurist.

BIJLAGE 3: BEOOGDE EINDKWALIFICATIES

Kennis en inzicht (dublindescriptor)

Heeft aantoonbare kennis en inzicht van een vakgebied, waarbij wordt voortgebouwd op het niveau bereikt in het voortgezet onderwijs en dit wordt overtroffen; functioneert doorgaans op een niveau waarop met ondersteuning van gespecialiseerde handboeken, enige aspecten voorkomen waarvoor kennis van de laatste ontwikkelingen in het vakgebied vereist is.

1. De afgestudeerde kan op een basisniveau het geldende Nederlandse belastingrecht, de systematiek en de methodologische aspecten ervan beschrijven en analyseren, met name in de volgende deelgebieden: heffingen lokale overheden, inkomstenbelasting, omzetbelasting, formeel belastingrecht, vennootschapsbelasting, internationaal en Europees belastingrecht.
2. De afgestuurde kan daarnaast de hoofdlijnen van het burgerlijk recht, strafrecht, staatsen bestuursrecht, ondernemingsrecht, openbare financiën, bedrijfseconomie en fiscaal comptabele toepassingen beschrijven en analyseren. De afgestudeerde kan bovendien beschrijven en analyseren in hoeverre andere nationale juridische deeldisciplines zoals internationaal recht, waaronder Unierecht, en economische deeldisciplines, de hiervoor genoemde, van invloed zijn op het Nederlands belastingrecht.
3. De afgestudeerde kan de methodologische, theoretische en filosofische achtergronden van het recht en de historische ontwikkeling van het recht beschrijven en analyseren.
4. De afgestudeerde kan de maatschappelijke aspecten van het recht beschrijven en analyseren vanuit sociaal-wetenschappelijke disciplines, waarbij de nadruk ligt op de mogelijkheden en beperkingen van het recht in zijn sociaal-economische context.

Toepassen kennis en inzicht (dublindescriptor)

Is in staat om zijn/haar kennis en inzicht op dusdanige wijze toe te passen, dat dit een professionele benadering van zijn/haar werk of beroep laat zien, en beschikt verder over competenties voor het opstellen en verdiepen van argumentaties en voor het oplossen van problemen op het vakgebied.

5. De afgestudeerde kan juridische teksten, waaronder wetgeving, verdragen, jurisprudentie en wetenschappelijke literatuur in hun onderlinge verhouding analyseren en kritisch beoordelen.
6. De afgestudeerde kan fiscaal-juridische vraagstukken, analyseren in hun nationale, Europese en internationale context. De afgestudeerde kan in deze analyse andere disciplines betrekken.
7. De afgestudeerde kan binnen een bepaalde tijdsspanne een fiscaal-juridische oplossing geven voor fiscaal-juridische vraagstukken.
8. De afgestudeerde kan samenwerken bij het aandragen van oplossingen voor een fiscaal-juridisch of een maatschappelijk vraagstuk met fiscale elementen.

Oordeelsvorming (dublindescriptor)

Is in staat om relevante gegevens te verzamelen en interpreteren (meestal op het vakgebied) met het doel een oordeel te vormen dat mede gebaseerd is op het afwegen van relevante sociaal maatschappelijke, wetenschappelijke of ethische aspecten.

9. De afgestudeerde kan de maatschappelijke rol van het fiscaal recht analyseren en zijn oordeel hierover beargumenteren. De afgestudeerde kan inzichten van andere disciplines in die argumentatie betrekken.
10. De afgestudeerde kan onder begeleiding wetenschappelijk fiscaal-juridisch onderzoek opzetten, uitvoeren en verantwoorden.

Communicatie (dublindescriptor)

Is in staat om conclusies, alsmede de kennis, motieven en overwegingen die hieraan ten grondslag liggen, duidelijke en ondubbelzinnig over te brengen op een publiek van specialisten of niet-specialisten.

11. De afgestudeerde kan schriftelijk en mondeling een verantwoord wetenschappelijk fiscaal-juridisch onderzoek, een fiscaal-juridisch advies alsmede een argumentatief juridisch betoog presenteren aan een juridisch en aan een niet-juridisch onderlegd publiek.

Leervaardigheden (dublindescriptor)

Bezit de leervaardigheden die hem/haar in staat stellen een vervolgstudie aan te gaan met een grotendeels zelfgestuurd of autonoom karakter.

12. De afgestudeerde kan zodanig reflecteren op zijn leerproces, dat hij zich binnen een academische vervolgstudie zelf nieuwe kennis en vaardigheden eigen kan maken.

BIJLAGE 4: OVERZICHT VAN DE PROGRAMMA'S

Samenstelling bachelorexamen Fiscaal recht

Voor examinandi die op of na 1 september 2012 aan de bacheloropleiding Fiscaal recht beginnen omvat het bachelorexamen van de opleiding de volgende onderdelen (totaal 180 ects):

Het eerste jaar van de bacheloropleiding Fiscaal recht bestaat uit:

- Inleiding rechtswetenschap (RR101, 7,5 ects)
- Inleiding privaatrecht (RR102, 7,5 ects)
- Rechtsgeschiedenis (RR105, 7,5 ects)
- Inleiding strafrecht (RR104, 7,5 ects)
- Inleiding staats- en bestuursrecht (RR103, 7,5 ects)
- Introduction to International and European Union Law (RR106, 7,5 ects)
- Inleiding fiscaal recht (RR107, 7,5 ects)
- Rechtssociologie (RR108, 7,5 ects)

Het tweede jaar van de bacheloropleiding Fiscaal recht bestaat uit:

- Openbare financiën (RF201, 7,5 ects)
- Heffingen lokale overheden (RF202, 7,5 ects)
- Inkomstenbelasting (RF203, 7,5 ects)
- Verbintenissenrecht (RR204, 7,5 ects)
- Goederen- en insolventierecht (RR205, 7,5 ects)
- Bedrijfseconomie en fiscaal comptabele toepassingen (RF206, 7,5 ects)
- Omzetbelasting (RF207, 7,5 ects)
- Ondernemingsrecht (RR208, 7,5 ects)

Het derde jaar van de bacheloropleiding Fiscaal recht bestaat uit:

- Minor (15 ects)
- Bestuursrecht (RR303, 7,5 ects)
- Formeel belastingrecht (RF304, 7,5 ects)
- Winst (RF305, 7,5 ects)
- Vennootschapsbelasting (RF306, 7,5 ects)
- Bachelorwerkstuk (RF307, 7,5 ects)
- Internationaal en Europees belastingrecht (RF308, 7,5 ects)

BIJLAGE 5: BEZOEKPROGRAMMA

Dinsdag 13 februari 2018			
10.00	10.30	Aankomst en welkom	
10.30	12.30	Vorbereidend overleg en inzien documenten	
12.30	13.30	Lunch	
13.30	14.00	Gesprek met facultair management	
14.00	15.00	Gesprek met inhoudelijk verantwoordelijken alle opleidingen	
15.00	15.45	Gesprek met studenten B Rechtsgeleerdheid en B Fiscaal recht	
15.45	16.15	Overleg/pauze	
16.15	17.00	Gesprek met docenten bachelors	
17.00	17.30	Gesprek met leden van de opleidingscommissie voor de bachelors	
17.30	17.50	'Onderwijsgroep'	
Woensdag 14 februari 2018			
9.00	10.00	Vorbereidend overleg en inzien documenten	
10.00	11.00	Gesprek met studenten M Rechtsgeleerdheid	
11.00	12.00	Gesprek met docenten M Rechtsgeleerdheid	
12.00	13.00	Lunch	
13.00	13.45	Gesprek met studenten M Fiscaal recht	
13.45	14.30	Gesprek met docenten M Fiscaal recht	
14.30	14.45	Pauze	
14.45	15.15	Gesprek met leden van de opleidingscommissie Masterdomein Rechtsgeleerdheid en opleiding Fiscaal recht	
15.15	16.00	Gesprek met leden van de examencommissie Erasmus School of Law	
16.00	16.30	Pauze	
16.30	17.00	Gesprek met alumni Rechtsgeleerdheid	
17.00	17.30	Gesprek met alumni Fiscaal recht	
Donderdag 15 februari 2018			
09.00	10.00	Vorbereidend overleg en inzien documenten; spreekuur (9.30-10.00)	
10.00	10.45	Gesprek met studenten M Financieel recht en M Arbeidsrecht	Gesprek met studenten M Ondernemingsrecht en M Aansprakelijkheid en verzekering
10.45	11.15	Pauze en terugkoppeling	
11.15	12.00	Gesprek met docenten M Financieel recht en M Arbeidsrecht	Gesprek met docenten M Ondernemingsrecht en M Aansprakelijkheid en verzekering
12.00	13.00	Terugkoppeling tijdens de lunch	
13.00	13.45	Gesprek met studenten M Commercial Law	Gesprek met studenten M Togamaster en M Recht van de gezondheidszorg
13.45	14.15	Terugkoppeling	
14.15	15.00	Gesprek met docenten Commercial Law	Gesprek met docenten M Togamaster en M Recht van de gezondheidszorg
15.00	15.30	Terugkoppeling	
15.30	16.00	Inzien documenten en overleg	
16.00	16.30	Rondleiding	
16.30	17.00	Gesprek met alumni M Financieel recht en M Arbeidsrecht	Gesprek met alumni M Ondernemingsrecht en M Aansprakelijkheid en verzekering
17.00	17.15	Terugkoppeling	
17.15	17.45	Gesprek met alumni Commercial Law	Gesprek met alumni M Togamaster en M Recht van de gezondheidszorg

Vrijdag 16 februari 2018		
09.00	10.00	Eindgesprek met formeel verantwoordelijken
10.00	12.30	Opstellen voorlopige bevindingen
12.30	13.30	Pauze en lunch
13.00	15.30	Opstellen voorlopige bevindingen
15.30	16.00	Vorbereiden mondelinge rapportage (panel intern)
16.00	16.30	Mondelinge rapportage voorlopige bevindingen

BIJLAGE 6: BESTUDEERDE EINDWERKEN EN DOCUMENTEN

Het panel heeft voorafgaand aan het bezoek 10 eindwerken bestudeerd van de masteropleiding Rechtsgeleerdheid. De studentnummers van de eindwerken zijn bekend bij QANU en kunnen op verzoek worden opgevraagd.

Het panel heeft tijdens het bezoek onder meer de volgende documenten bestudeerd (deels in *hard copy* en deels via de elektronische leeromgeving):

- Studiemateriaal, waaronder toetsopgaven en een representatieve selectie handboeken, van de volgende cursussen:
  1. Inleiding Fiscaal recht
  2. Internationaal en Europees Belastingrecht
  3. Formeel Belastingrecht
  4. Rechtssociologie
  5. Omzetbelasting
  6. Winst
  7. Vennootschapsbelasting

- Verslagen commissies
  - o Examencommissie
    - Jaarverslag EC 2014-2015
    - Jaarverslag EC 2015-2016
    - Jaarverslag EC 2016-2017
  - o OC bachelor Rechtsgeleerdheid en Fiscaal recht verslagen
    - Jaarverslag OC bachelor RG FR 2016-2017
    - OC bachelor RG-FR 2017-03 Conceptverslag 5 september 2017
    - OC bachelor RG-FR 2017-14 Verslag OC bachelor 10 jan 2017
    - OC bachelor RG-FR 2017-24 Verslag OC bachelor 6 maart 2017
    - OC bachelor RG-FR 2017-33 Verslag 23 mei 2017
    - OC bachelor RG-FR 2017-46 Verslag OC bachelor 3 juli 2017
    - OCBA 2017-13 verslag OC Rechtsgeleerdheid 14 juni 2016 (oude stijl)
  - o OC Master Rechtsgeleerdheid en Fiscaal recht verslagen
    - Jaarverslag OC master RG FR 2016-2017
    - OCMA 2016-16_verslag vergadering 20161129
    - OCMA 2016-19_verslag vergadering 20170109
    - OCMA 2016-22_verslag vergadering 20170314
    - OCMA 2016-28 Verslag OC MASTER 23052017
    - OC-MA RG-FR 2017-08 Verslag bijeenkomst 28112017
    - OC-MA RG-FR 2017-15 verslag_concept1
  - o OC oude stijl
    - Jaarverslag OC RG 2014-2015
    - Jaarverslag OC RG 2015-2016
    - Jaarverslag OC RG 2016-2017

- Instroom en rendementen
  - o 20180212 Cohorten-rendementen ESL

- Student-docentratio
  - o Studoc-ratio ESL

- Financiering onderwijs
  - o 20180212 Notitie financiën ESL

- Erasmus Honours Law College
  - o Notitie Erasmus Law Honours College

- Landelijke evaluaties en keuzegids
  - o Keuzegids Bachelor Fiscaal recht 2018
  - o Keuzegids Bachelor Rechtsgeleerdheid 2018
  - o Keuzegids masters 2017

- Links keuzegidsen
- NSE 2016
  - 50700 B Rechtsgeleerdheid
  - 56469 B Criminologie
  - 56827 B Fiscaal Recht
  - 60084 M Rechtsgeleerdheid
  - 60086 M Financieel Recht
  - 60222 M Arbeidsrecht
  - 60408 M Ondernemingsrecht
  - 60449 M Aansprakelijkheid en verzekering
  - 60451 M Recht van de Gezondheidszorg
  - 60452 M Commercial Law
  - 66827 M Fiscaal Recht
  - NSE2016_ESL
- NSE 2017
  - 50700 B Rechtsgeleerdheid17
  - 56827 B Fiscaal Recht17
  - 60084 M Rechtsgeleerdheid
  - 60222 M Arbeidsrecht
  - 60408 M Ondernemingsrecht
  - 60449 M Aansprakelijkheid en verzekering
  - 60451 M Recht van de Gezondheidszorg
  - 66827 M Fiscaal Recht
  - NSE 2017-general ESL
  - NSE 2017-general ESL2
  - NSE 2017-general ESL3
- Curriculumevaluaties masters
  - A&V mastcurrevalrapport 2015-2016
  - ARBr mastcurrevalrapport 2015-2016
  - CL CCL mastcurrevalrapport 2015-2016
  - CL MTL mastcurrevalrapport 2015-2016
  - FINr mastcurrevalrapport 2015-2016
  - FISCr mastcurrevalrapport 2015-2016
  - ONDr mastcurrevalrapport 2015-2016
  - RG IEPL mastcurrevalrapport
  - RG PRIVr mastcurrevalrapport 2015-2016
  - RG S&B mastcurrevalrapport 2015-2016
  - RG STRAF mastcurrevalrapport 2015-2016
  - RvdG mastcurrevalrapport 2015-2016
- Bachelor 1 essays: sample
- Rapporten vaardighedenonderwijs
  - Rapport Vaardigheden bachelor Fiscaal recht
  - Rapport Vaardigheden bachelor Rechtsgeleerdheid
- Double Degrees en 'stapelen' opleidingen
  - Double Degree Masters
  - Double Degrees
  - Opzet mr.drs.-programma
  - Schema Bedrijfskunde en Rechtsgeleerdheid definitief
  - Stapelen van bacheloropleidingen
  - Stapelen van masteropleidingen minus DD
- Examencommissie
  - 10 04 12 Notulen verg.ex.cie.RG
  - 10 06 29 Notulen verg.ex.cie.RG def
  - 11 06 21 Notulen verg.ex.cie.ESL def
  - 11 06.21 Notulen verg.ex.cie. en DB-OW def

- 11 10 31 Notulen verg.ex.cie.ESL def
- 11 11 14 Notulen verg.ex.cie. en DB-OW def
- 12 03 07 Notulen verg.ex.cie.ESL def
- 12 03 26 Standpunt EC inzake compens toet en her
- Notulen van 13 04 15-def
- Verslagen OC uit 2011 en 2012
  - OC 2011 -14 Verslag 26 april 2011
  - OC 2011-4 Verslag 21 februari 2011
  - OC 2011-27 Verslag opleidingscommissie 29 juni 2011
  - OC 2012-01 Verslag Opleidingscommissie Rechtsgeleerdheid 29 november 2011
  - OC 2012-16 Verslag Opleidingscommissie Rechtsgeleerdheid 16 oktober 2012
  - OC 2012-22 Verslag Opleidingscommissie Rechtsgeleerdheid 27 november 2012
- BSA
  - BSA vt cumulatief tm cohort 2016
  - BSA-Rendementen EUR voor en na NN
  - Rapportage Onderzoek Doorwerking Nominaal is Normaal aan de EUR
  - Rapportage Risbo Onderzoek Compensatoir Toetsen ESL
- E-learning ESL
- International Trade Law overview
- Aanvullend bericht compensatoir toetsen d.d. 18 mei 2018